

AZƏRBAYCAN TARİXİ

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

VƏLİ ƏLİYEV, İLYAS BABAYEV,
HİDAYƏT CƏFƏROV, AİDƏ MƏMMƏDOVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ 6

*Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

BAKİ-2018

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

	Sual və tapşırıqlar
	Açar sözlər İnternet axtarış sisteminə müraciət etmək üçün verilir
	Bunu bilmək maraqlıdır
	Gəlin araşdırmaq
	Ev tapşırıqları

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I. İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

1. Azərbaycan qədim ölkədir	7
2. Azərbaycan ərazisində Alt Paleolit dövrü	10
3. Azərbaycan Orta və Üst Paleolit dövründə	14
4. Mezolit – Orta Daş dövrü	18
5. Neolit inqilabı. Eneolit dövrü	22
6. Erkən və Orta Tunc dövrü	27
7. Son Tunc – İlk Dəmir dövrü	30
8. Azərbaycan ərazisində tayfa birlikləri və erkən dövlət qurumları	35

II. AZƏRBAYCANDA ƏN QƏDİM VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

9. Manna dövlətinin yaranması və yüksəlişi	40
10. Mannanın xarici siyasəti	44
11. Mannanın süqutu	48
12. Mannanın şəhərləri. Mədəniyyət	51
13. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər imperiyası dövründə	56
14. Atropatena dövləti	60
15. Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri	64
16. Atropatena mədəniyyəti	67
17. Albaniya dövlətinin yaranması	71
18. Albaniyada əhalinin təsərrüfat həyatı. Şəhərlər	75
19. Albanların yadellilərə qarşı mübarizəsi	79
20. Albaniya mədəniyyəti	83

III. AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

21. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması	87
22. Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibində	91
23. Albaniya Sasanilər imperiyasının tərkibində	95
24. Albaniya V–VI əsrlərdə	98
Ən mühüm tarixi hadisələr	102
Azərbaycan tarixinə dair qısa очерklər	108
Qədim dövr abidələrinin xəritələri	121
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	125

Əziz məktəblilər!

Siz 6-cı sinifdən etibarən doğma Azərbaycanımızın tarixini ən qədim dövrlərdən başlayaraq sistemli şəkildə öyrənməyə başlayırsınız.

Azərbaycanın qədim tarixi arxeoloji və yazılı qaynaqlar əsasında öyrənilir. Tarixi hadisələrin zamanını bilmədən ölkəmizin tarixi barədə ardıcıl təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Tarixi hadisələrin zamanını ardıcılıqla öyrənən köməkçi elm xronologiya adlanır. Xronologiya yunan sözüdür. «Xronos» – zaman, «loqos» – elm deməkdir.

Tarix müəyyən bir başlanğıc anından hesablanır. Bu başlanğıc anı həqiqi və əfsanəvi tarixi hadisə ilə bağlı ola bilər. Belə başlanğıc anı və ya nöqtəsi **era*** adlanır. Tarixi hesablama həmin başlanğıc nöqtəsindən həm qədimə, həm də indiki dövrə doğru aparılır. Başlanğıc nöqtəsinə qədər hadisələrdən danışarkən «era-dan (yaxud miladdan) əvvəl» sözləri işlədilir.

Hazırda bir çox dünya ölkələri kimi Azərbaycan Respublikasında da miladi təqvimdən istifadə edilir. Bu təqvim xristian dininin yaranması ilə bağlıdır. Xristianlığın Peyğəmbəri İsanın anadan olduğu gündən başlayan era müsəlman aləmində milad (yəni «anadanolma») adlanır.

Bir çox müsəlman ölkələrində Hicri təqvimdən istifadə olunur. **Hicrət** sözünün mənası «köçmək» deməkdir. Bu təqvim İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü ildən başlayır. Həmin hadisə miladi təqvimin 622-ci ilində baş vermişdir. Hicri təqvimi ilə başlanan vaxta Hicri era da deyilir.

Siz 6-cı sinif Azərbaycan tarixini öyrənməyə başlayarkən əvvəlcə ən qədim dövrlərdə ölkəmizin ərazisində yaranmış ibtidai icma quruluşu ilə tanış olacaq, onun inkişaf mərhələlərini maddi və yazılı mənbələr əsasında izləyəcəksiniz.

Azərbaycanın hər qayasında, hər daşında babalarımızın izi var. Biz bu izləri öyrənməyə, əcdadlarımızın əsrlərlə yaşatdığı dövlətçilik ənənələrimizi qorumağa borcluyuq. Azərbaycan tarixi fənni öz ana yurdumuzun tarixini öyrətməklə yanaşı, həm də sizin vətənpərvər gənclər kimi böyüməyinizə kömək edəcəkdir.

*Era – il hesabının başlandığı zaman, tarixin başlanğıcı

İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

1. AZƏRBAYCAN QƏDİM ÖLKƏDİR

İbtidai insanlar, mağara, ulu icma, mənimsəmə təsərrüfatı

Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin yaranması. Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Ölkəmizin ərazisi Yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir. Azərbaycan ərazisində torpağın çox qədim dövrlərə aid qatlarında tapılan heyvan və bitki qalıqları göstərir ki, 7 mln il bundan əvvəldən 3,2 mln il əvvələdək olan dövrdə də Azərbaycan ərazisində iqlim şəraiti müxtəlif bitki və heyvanların yaşaması üçün əlverişli olmuşdur.

3,2 mln il bundan əvvəldən 700 min il əvvələdək dövrdə Azərbaycanda insanın meydana gəlməsi və yaşaması üçün əlverişli təbii mühit şəraiti yaranmış, bu ərazilərdə ilk insanlar məskən salmışlar. İlk insan dəstələri Azərbaycan ərazisində 1,5 milyon il əvvəl meydana gəlmişdir.

Ulu icma. Qədim insanlar çayların, göllərin kənarında, şirin su qaynaqlarına yaxın yerləşən mağaralarda məskən salırdılar. Təbii mağaralar insanları soyuqdan, küləkdən, yağışdan qoruyurdu. Alimlər Azərbaycanın **Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində, Qazax, Lerik rayonlarının ərazilərində** qədim insan məskənləri aşkar etmişlər. Bu məskənlərdən qədim əmək alətləri, silahlar, ibtidai insanın ovladığı müxtəlif heyvanların sümükləri tapılmışdır.

Təbiət hadisələri və vəhşi heyvanların hücumları qarşısında aciz qalmış ibtidai insanlar kortəbii şəkildə birləşir, dəstələr və kiçik qruplar — icmalar halında yaşayırdılar. Bu ilk insan kollektivləri **ulu icma** adlanır. Ulu icma

Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə təbii iqlim şəraitinin necə dəyişdiyini müəyyən edin.

Azərbaycan ərazisinin qədim insan məskəni olduğunu onun təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirin.

Qədim insanların həyat tərzini təsvir edin.

«Ulu icma və mənimləmə təsərrüfatı» anlayışlarını izah edin.

Qədim insanların odla ilk tanışlığı

daimi olmurdu: tez-tez dağılır və yeniləri yaranırdı.

Mənimləmə təsərrüfatı. Odlu tanışlıq. İlk vaxtlar ibtidai insanlar özləri hələ heç nə hazırlaya bilmirdilər. Onlar meşələrdən hazır məhsulları – meyvə, giləmeyvə, bitki kökləri toplayıb yeyirdilər. İbtidai insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimləsəyir, **ovçuluq** və **yığıcılıqla** (yem toplama) məşğul olurdular. Belə təsərrüfat **mənimləmə** (istehlak) **təsərrüfatı** adlanır.

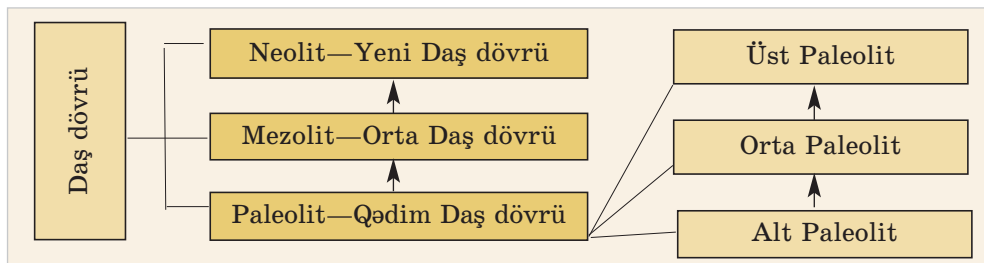
Qış aylarında havalar soyuyanda, meyvə və giləmeyvə qurtaranda qədim insanlar soyuq və aclıqla üz-üzə qalırdılar. Əlverişsiz şərait onları yaşamaq uğrunda mübarizə aparmağa vadar edirdi. Bu mübarizədə ibtidai insanlar yeni-yeni bacarıqlara yiyələnirdilər. Beləliklə, onlar ilk əmək alətlərini hazırlamağı, çaylardan balıq tutmağı, nəhəng heyvanları ovlamağı öyrəndilər. Qədim insanların ilk əmək alətləri **sivri daş**, **yerqazan çubuq** və **dəyənək** olmuşdur.

Minilliklər keçdikcə insanlar fiziki və əqli cəhətdən inkişaf edir, onların həyat tərzini və məişəti dəyişirdi. İlk vaxtlar insanlar ildırım çaxması və ya maddələrin öz-özünə yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə edirdilər. Onlar soyuqdan, vəhşi heyvanlardan

qorunmaq, ovladıqları heyvanların ətinə bişirmək üçün odu sönməyə qoymurdular. İnsanların bu ilkin verdişləri, əmək alətləri hazırlamaları onları heyvanlar aləmindən ayırırdı.

İbtidai icma quruluşunun inkişaf mərhələləri. İlk insan dəstələrinin və ulu icmanın mövcud olması ilə Azərbaycan ərazisində ibti-

dai icma quruluşu yaranmışdır. İnsan cəmiyyətinin tarixində ibtidai icma quruluşu çox uzun bir dövrü əhatə edir. Alimlər ibtidai icma quruluşunu əmək alətlərinin hazırlandığı materiala görə şərti olaraq üç dövrə bölür: **Daş dövrü**, **Tunc dövrü** və **Dəmir dövrü**. İbtidai icma quruluşunun ən qədim dövrü Daş dövrüdür. Daş dövrü üç xronoloji inkişaf mərhələsindən keçmişdir:

Tarixdə **Eneolit*** dövrü adlanan bir dövr də vardır ki, bu, Daş dövründən metal dövrünə keçid kimi qiymətləndirilir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Azərbaycanda ilk insan dəstələri nə vaxt meydana gəlmişdir?
2. İbtidai icma quruluşu şərti olaraq hansı dövrlərə bölünür?
3. İbtidai icma quruluşunun ilk dövrü nə üçün Daş dövrü adlanır?
4. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim insan məskənlərinin yerini xəritədə (səh.121) müəyyən edin.

«Azərbaycan ən qədim insan məskənlərindən biridir» adlı hekayə qurun.

***Eneolit** — «neos» latınca mis, «litos» yunanca daş deməkdir

2. AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ALT PALEOLİT DÖVRÜ

«Bacarıqlı insan», Quruçay mədəniyyəti, «Azıx adamı»

Qarabağın Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarının bugünkü ekoloji vəziyyətini təsvir edin.

«**Bacarıqlı insan**». Paleolit dövrünün ilk mərhələsi Alt Paleolit ilk insan tipinin — «**bacarıqlı insan**»ın yaranması ilə başlamışdır. Paleolit dövrünün bu mərhələsi **100 min il** əvvələ qədər davam etmişdir. «Bacarıqlı insan»lar iki ayaq üstündə, əyilərək hərəkət edə bilir, sadə işlər görürdülər. Daşdan, ağacdan, sümükdən əmək alətləri hazırlamağı bacarırdılar.

Azərbaycan ərazisində Alt Paleolit dövründə yaşamış insanların həyat təzi Quruçay vadisində, **Azıx mağarasından** əldə edilən materiallar əsasında öyrənilmişdir. Ona görə də burada formalaşan mədəniyyət **Quruçay mədəniyyəti** adlanır.

O dövrdə Quruçay vadisində iqlim indikindən isti və rütubətli idi. Burada isti və rütubətsevən bitkilər üstünlük təşkil edirdi. Dağətəyi sahələrdə seyrək meşələr yayılmışdı. Bu yerlərin təbiəti ibtidai insanlara müxtəlif heyvanları ovlamağa və yeməli bitkilər toplamağa əlverişli imkan yaradırdı.

Quruçay ibtidai insanlar üçün əsl həyat mənbəyi idi. Quruçay dərəsində müxtəlif alətlər hazırlamaq üçün zəngin xammal—çaydaşları vardı. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daşları məhz Quruçaydan toplayırdılar.

Azıx mağarasının girişi

Azərbaycanın müasir xəritəsində Azıx mağarasının yerləşdiyi ərazi

Azıx mağarası. Azıx mağarası Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsinin cənub-şərq yamacında yerləşir. Bu mağara nəinki Azərbaycanda, bütün dünyada indiyə qədər aşkar edilmiş ən qədim insan məskənlərindən biri hesab olunur.

Qədim Azıx sakinləri əvvəl Quruçay dərəsinin kənarlarında məskən salmışlar. İqlim soyuqlaşanda isə onlar mağaraya köçmüş və mağaradan daimi yaşayış yeri kimi istifadə etməyə başlamışlar.

Azıx sakinləri oda çox erkən yiyələnmiş, onu uzun müddət ərzində mühafizə etməyi bacarmışlar. Mağarada aşkar olunmuş **700 min il** bundan əvvələ aid ocaq qalıqları bunu təsdiq edir.

Azıx mağarasının tarixi abidə və maddi mənbə kimi əhəmiyyətini müəyyənləşdirin.

Dəvəgözü

Azıx mağarasından tapılmış daş alətlər

Azıx sakinlərinin həyat tərzini və əmək alətlərini təsvir edin.

Qədim dövrün öyrənilməsində maddi mənbələrin rolunu izah edin.

Məmmədli Hüseynov elmi tapıntısını tədqiq edir.

Azıx sakinləri ovçuluqla məşğul olmuşlar. Ovçuluq onları həm yeməklə, həm də geyimlə təmin edirdi.

Azıx mağarasından tapılan ən qədim dövrə aid alətlər adi çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri tutur. İbtidai insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanların ətini kəsmək (parçalamaq) üçün istifadə edirdilər. Azıx mağarasından nəslə kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də aşkar edilmişdir.

Alt Paleolitə sonunda əmək alətlərinin yeni növləri meydana gəlmişdir. Həmin alətlər asan parçalanan çaxmaqdaşı və **dəvəgözündən*** hazırlanırdı. Qədim insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözündən qopardıqları qəlpələrdən kəsici alətlər düzəldirdilər.

«Azıx adamı». 1968-ci ildə tarixçi alim Məmmədli Hüseynov Azıx mağarasından ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığını tapmışdır. Alimlər Azıx mağarasında yaşamış həmin ibtidai insanı **Azıxantrop**, yəni «Azıx adamı» adlandırmışlar. Azıxantrop

*Dəvəgözü — vulkanik şüşə

350–400 min il bundan əvvəl yaşamışlar.

Azıx mağarasından üzərində müxtəlif işarələr cızılmış ayı kəllələri tapılmışdır. Alimlər bunu Azıx adamlarının ilkin dini ayinləri və heyvanlara inamı ilə bağlayırlar.

Azıxantropun alt çənə sümüyünün qalığı

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qədim insanların Azərbaycan ərazisində məskən salması üçün mövcud olmuş şəraiti təsvir edin.
2. «Bacarıqlı insanı» təsvir edin.
3. Azərbaycanda Alt Paleolit dövründə formalaşmış mədəniyyəti nə üçün «Quruçay mədəniyyəti» adlandırırlar?
4. Alt Paleolit dövrü insanların əmək alətlərini müəyyənənləşdirin.
5. Azıx adamının məişətini təsvir edin.

«Milli-mənəvi dəyərimiz, Azıx mağarası erməni işğalı altında» başlıqlı mətn tərtib edin.

3. AZƏRBAYCAN ORTA VƏ ÜST PALEOLİT DÖVRÜNDƏ

«Neandertal insan», «Homo sapiens», anaxaqanlıqı

Orta Paleolit dövrü insanlarını təsvir edin.

Neandertal – Almaniya da yer adıdır. Burada Orta Paleolit dövründə yaşamış ibtidai insanın kəllə sümüyü tapılmışdır. Alimlər bu insanı «neandertal» adlandırmışlar.

Orta Paleolit dövründə ibtidai insanların həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi? İzah edin.

Neandertal insanların düşərgəsi

«Neandertal insan». Alt Paleolit dövründən sonra, yəni **100 min il bundan əvvəldən Orta Paleolit** dövrü başlamışdır. Bu dövr **eramızdan 35 min il əvvələ qədər** davam etmişdir.

Orta Paleolit dövründə insan məskənləri çoxalmış, «**neandertal**» tipli insanlar yaranmışdır. Azərbaycanda Qarabağ, Qazax, Naxçıvan və s. bölgələrdə bu insanların həyat tərzi və məişəti öyrənilmişdir.

İnsanlar əsasən, maral, ayı, vəhşi at, dağkeçisi ovlamış, yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Qədim insanların təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvürləri və axirət dünyasına inam bu dövrdə yaranmağa başlamışdır.

Orta Paleolitdə insanlar çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla süni yolla od əldə etməyi öyrəndilər.

*Odun süni yolla
əldə edilməsinin
əhəmiyyətini izah
edin.*

Qədim insanların
odu əldə etməsi

Qazma mağarası
(*Naxçıvan*)

Azərbaycanda Orta Paleolit Qarabağ (Azıx, Tağlar, Zar), Qazax (Daşsalahlı), Naxçıvan (Qazma) və s. yerləşən mağaralar əsasında öyrənilmişdir.

«Ağıllı insan». E.ə. 35–12-ci minilliklər arasında Azərbaycan ərazisində *Üst Paleolit* dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi.

Üst Paleolitdə insanlar, əsasən, mağaralarda, qazmalarda və yerüstü komalarda yaşayırdılar.

Zar mağarası (*Kəlbəcər*)

Sümükdən
kəsici alət

Daş əmək alətləri

«Ağıllı insan»ın beyni «bacarıqlı insan»ın beynindən iki dəfə böyük idi.

«Ağıllı insan»ın neandertallardan əsas fərqi izah edin.

Üst Paleolitdə səsli nitq necə yarandı?

Onlar hazırladıqları daş alətlərin bir çoxuna sümük və ya ağacdan dəstək də düzəldirdilər. Daş alətlərlə yanaşı, sümükdən hazırlanmış biz, bıçaq, qarmaq, süngü, iynə və s. alətlərdən də istifadə edilirdi.

Üst Paleolitdə əqli və fiziki cəhətdən kamilləşmiş müasir insan tipi yarandı. Bu insan tipi «*ağıllı insan*» (Homo sapiens) adlanır. Bu insanlar artıq məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdilər: çayın o biri sahilinə keçmək üçün ağacların gövdəsini kəsir, bir-birinə bağlayır, sallar düzəldirdilər. Bir-birlərini işarələrlə (əl, dodaq hərəkətləri) başa salırdılar.

Əmək fəaliyyəti genişləndikcə insanların şüuru inkişaf etdi. Bu inkişaf nəticəsində Üst Paleolitdə səsli nitq yarandı. Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə ifadələrdən ibarət idi. Belə ifadələr zaman keçdikcə çoxaldı və rəqibəli nitq meydana gəldi. Nitq ən əlverişli ünsiyyət vasitəsi oldu.

Anaxaqanlıqı. Bu dövrdə ulu icmanı *qəbilə icması* əvəz etdi. Qəbilədə insanlar qan qohumluğu əsasında, ana xətti ilə birləşirdilər. Qəbilənin həyatında qadın mühüm rol oynayırdı. Uşaqların qayğısına qalmaq, giləmeyvə və yabanı bitkilər toplamaq, odu qoruyub saxla-

maq, yemək hazırlamaq və s. qadınların işi idi. Qəbilə icmasında insanlar ana xətti ilə birləşdiyinə görə bu dövr **anaxaqanlıığı** (matriarxat) dövrü adlanır.

Üst Paleolitdə daş və sümük üzərində işlənmiş incəsənət nümunələri meydana gəlməyə başlamışdır.

Ulu icma ilə qəbilə icmasını müqayisə edin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Orta Paleolit dövründə yaşayan insanlar necə adlanırdı?
2. Üst Paleolitdə qədim insanlar hansı əmək alətlərindən istifadə etmişlər?
3. Qəbilə icması nə vaxt yarandı? Onun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
4. «Anaxaqanlıığı dövrü» nə üçün belə adlanır? İzah edin.
5. Daş əmək alətləri və oddan istifadənin mahiyyətini izah edin.

İbtidai insanın bir günlük həyatını təsvir edib esse yazın.

4. MEZOLİT — ORTA DAŞ DÖVRÜ

Ox və kaman, ibtidai əkinçilik, ibtidai maldarlıq, mikrolit alətlər

Qədim ovçular

Mezolit dövrü ovçusu

Mezolit dövründə ibtidai insanların ov üsulunu təsvir edin.

Ox və kamanın ixtirası. *Mezolit* və ya Orta Daş dövrü e.ə. XII — e.ə.VIII minillikləri əhatə edir. Mezolit dövründə insanlar hələ də qəbilə halında yaşayır, mənimsəmə təsərrüfatı ilə məşğul olur, hər şeyi təbiətdən hazır alırdılar. İlk dövrlərdə qədim insanların özünəməxsus ov üsulu var idi. Onlar nəhəng vəhşi heyvanları qovur, üzərini

ağac budaqları ilə örtükləri xəndəklərə salırdılar. Sonra isə xəndəyə düşmüş heyvanları ağac və daşdan hazırlanmış alətlərin köməyi ilə ovlayırdılar. Bəzən tələ istiqamətində getməyən heyvanlar ibtidai insanı yaralayır, hətta həlak edirdilər.

Mezolit dövründə insanlar **ox** və **kamanı** yaratdılar. Onlar kamanı və oxu ağac budaqlarından hazırlayırdı, oxa çaxmaqdaşından iti ucluq bərkidirdilər. Ox ucluğu kimi şişuclu sümükdən də istifadə edilirdi. İbtidai ovçular bu silahın köməyi ilə heyvanları uzaq məsafədən ovlayırdılar. Belə ov onlar üçün daha təhlükəsiz idi. İnsanlar ox və kamanla çoxlu heyvan ovlayır, qida ehtiyatlarını artırırırdılar.

İbtidai əkinçiliyin və maldarlığın yaranması. İlk əkinçilik vərdişləri Mezolit dövründə yaranmışdır. Yığıcılıqla məşğul olan qadınlar toxumların yerə düşüb yenidən cücərdiyini, böyüdüyünü müşahidə edirdilər. Onlar ağaclarla, sümüklə və ya sivri daşla torpağı yumşaldıb eh-

tiyat saxladıqları yabani bitki toxumlarının bir hissəsini basdırırdılar. Bu yolla ibtidai insanlar özləri məhsul istehsal edirdilər. Bu, *ibtidai əkinçiliyin* meydana gəlməsi üçün başlanğıc oldu.

İnsanlar heyvanları əhliləşdirməyi də Mezolit dövründə öyrəndilər. Əhliləşdirilən ilk heyvan it olmuşdur. Sonralar insanlar başqa heyvanları da əhliləşdirdilər və bəsləyərək çoxaltdılar. Beləliklə, *ibtidai maldarlığın* əsası qoyuldu.

Mezolit dövrünün əmək alətləri. Azərbaycanda Mezolit dövrü *Qobustan* (Bakı yaxınlığında) və *Damcılı* (Qazax) mağaraları əsasında öyrənilmişdir. Damcılı mağarasından Mezolit dövrünə aid daş alətlər tapılmışdır.

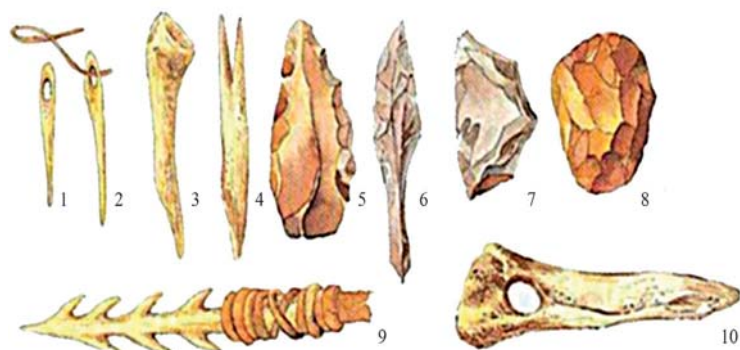
Qobustandakı Mezolit yaşayış yerlərindən çaxmaqdaşı və sümükdən düzəldilmiş əmək alətləri aşkar edilmişdir. Həmin dövrdə insanlar kiçikölçülü — *mikrolit* əmək alətlərindən istifadə etmişlər. Onlar həndəsi formalı kəsici alətlər idi. Qobustanda insanlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Onlar sümük və daşdan hazırlanmış əmək alətləri.

Damcılı mağarası

Mezolit dövrünün daş əmək alətlərinin inkişafdakı rolunu izah edin.

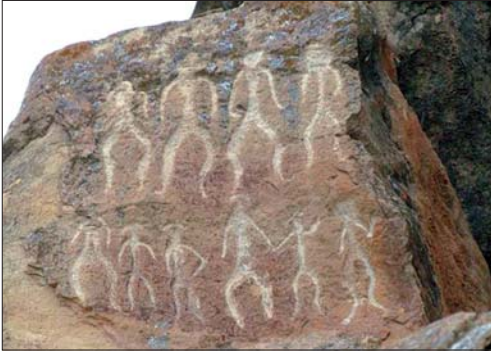
Sümük və daşdan hazırlanmış əmək alətləri.

1,2,10 — sümük iynələr;

3,4 — sümük bizlər;

5,6,7,8 — daş kəsici alətlər;

9 — sümük harpun

Yallı rəqsini əks etdirən təsvir
(Qobustan)

Ovçuluq və balıqçılığa dair təsvir
(Qobustan)

Mezolit dövründə formalaşan ibtidai incəsənət nümunələrini təsvir edin.

mükdən biz, ox ucu, habelə balıq ovlamaq üçün istifadə olunan alət (harpun) düzəldirdilər.

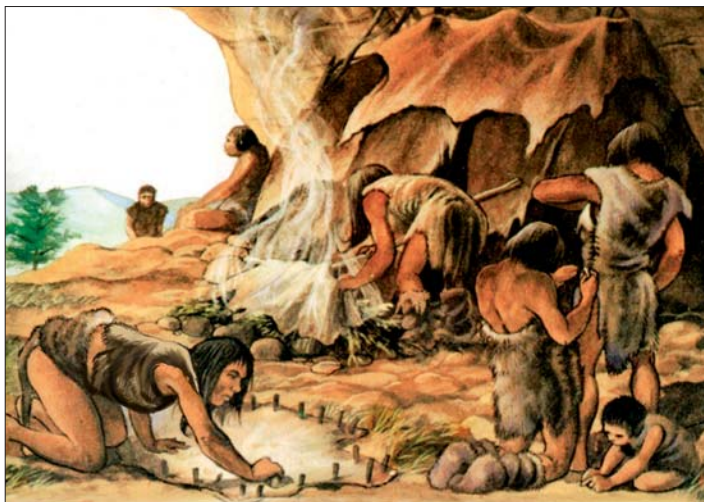
Mezolit dövründə ibtidai incəsənət və dini görüşlər. Qobustan qayalarında Mezolit dövrü insanların gündəlik məişətini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Burada kişi, qadın, uşaq və müxtəlif heyvan rəsmləri təsvir edilmişdir. Bunlar Mezolit dövründə ibtidai incəsənətin inkişaf etdiyini göstərir.

Qobustandakı Mezolit dövrünə aid qəbirlərdən birində müxtəlif məişət əşyaları və ibadətə bağlı iri daş **büt*** tapılmışdır. Bu, onu göstərir ki, Mezolit dövrünün insanları dəfn zamanı ölümlərin yanına müxtəlif məişət əşyaları qoymuşlar. Onlar inanırdılar ki, dəfn edilən insanlar ölmündən sonra da bu əşyalardan istifadə edirlər.

Mezolit dövründə mənimşəmə (istehlak) təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu. Əvvəllər təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə başladılar. Onlar müxtəlif ölçülü kəsici daş alətlər, heyvan ovlamaq üçün cürbəcür vasitələr hazırlayırdılar. Torpağı yumşaldaraq topladıqları toxumları səpir, yenidən

***Büt** — ibadət edilən heykəl

məhsul alırdılar. Soyuqdan qorunmaq üçün ovladıqları heyvanların dərisindən özlərinə geyim hazırlayırdılar.

Mezolit dövrünün insan məskənlərini və əhalinin məşğuliyyətini müəyyənləşdirin.

Mezolit dövrü düşərgəsi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mezolit dövrü hansı minillikləri əhatə edir?
2. Mezolit dövrünün ən böyük nailiyyətlərini müəyyənləşdirin.
3. «Mənim səmə (istehlak) təsərrüfatı», «istehsal təsərrüfatı» ifadələrini necə başa düşürsünüz?
4. Mezolit dövründə qədim insanlar hansı əmək alətlərindən istifadə etmişlər? Müəyyən edin.
5. İbtidai incəsənət Mezolit dövrü abidələrində necə əks olunmuşdur?

«Qobustan qayaüstü təsvirləri» adlı esse yazın.

5. NEOLİT İNQİLABI. ENEOLİT DÖVRÜ

Neolit, toxa əkinçiliyi, möhrə, çiy kərpic, Eneolit, oxra

Neolit dövrünə
aid **həvəngdəstə***

Neolit dövrü. Toxa əkinçiliyi. E.ə. VIII–VI minilliklərdə ibtidai cəmiyyətin tarixində **Neolit** dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövrdə əhali otu-raq həyata keçmişdi. Onların əkinçilik vərdişləri xeyli inkişaf etmişdi. İnsanlar torpağı **toxa*** ilə yumşaldırdılar. Əkin və biçin işlərində çaxmaqdaşından və dəvəgözü daşından hazırlanmış alətlərdən istifadə edirdilər.

Tovuz rayonundakı Göytəpə yaşayış yerindən iribuynuzlu heyvanın çənə sümüyündən düzəldilmiş maraqlı bir oraq tapılmışdır. Qədim ustalar sümüyün içərisinə maili xətt boyunca çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr bərkətməmişlər.

Neolit dövründə insanlar əkinçilikdən başqa maldarlıqla, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdular. Sənət sahələri inkişaf etmişdi. Dulusçular saxsı qablar hazırlayırdılar. Ustalar daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmişdilər. Toxuculuq da inkişaf etmişdi. Toxucular sümükdən hazırlanmış **iydən*** istifadə edirdilər.

Çaxmaqdaşından
hazırlanmış kəsici
alət

Heyvanın çənə
sümüyündən
hazırlanmış oraq

Dən daşı*

Sürtgəc daşı

* **Həvəngdəstə** – müxtəlif maddələri əzmək üçün alət

* **Toxa** – yeri yumşaltmaq üçün alət, ucuna daş, sümük bərkidilmiş əyri ağac

* **Dən daşı** – taxılı əzmək üçün alt daş, sürtgəc isə üst daş idi

* **İy** – ip əyirmək üçün istifadə olunan ucu şiş sümük alət

Neolit dövrünə aid yaşayış evinin qalıqları

Neolit dövründə insanların fəaliyyət dairəsi genişləndi. Təbii sərvətlərdən istifadə üsulları formalaşdı. İstehsal təsərrüfatı daha da genişləndi. Yeni istehsal növləri (dulusçuluq, dəri-ışləmə, toxuculuq—yundan və bitki lifindən məmulat hazırlama və s.) meydana gəldi. Bu isə həm əmək fəaliyyətinin, həm də düşünmə qabiliyyətinin inkişafına kömək edirdi. Beləliklə, Mezolitdən Neolitə keçidlə insanların həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişiklikləri «*Neolit inqilabı*» adlandırırlar.

Eneolit dövrü. Misin kəşfi. Eneolit dövrü *e.ə.VI–e.ə. IV minillikləri* əhatə edir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə metalla — mislə tanış olmuşlar. Lakin bu dövrdə misdən geniş istifadə olunmamışdır. Çünki mis yumşaq olduğundan ondan hazırlanan alətlər xarab olub tez sıradan çıxırdı. Ona görə də təsərrüfatda, məişətdə yenə də, əsasən, daş alətlərdən istifadə olunurdu.

Eneolit dövründə insanların təsərrüfat həyatı. Eneolit dövründə yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Eneolit dövründə Azərbaycan ərazisində, əsasən, dairəvi yaşayış evləri

İbtidai cəmiyyətin həyatındakı hansı dəyişiklikləri «Neolit inqilabı» adlandırırlar?

Xəritələrdə Azərbaycan ərazisində Neolit və Eneolit yaşayış məskənlərini müəyyənləşdirin.

Dairəvi evlərin
bərpa edilmiş
görünüşü

və təsərrüfat tikililəri inşa edilirdi. Çiy kərpic və **möhrədən*** inşa edilən evlərdə ailələr birgə yaşayırdı, icma torpağında birgə çalışırdılar. Onlar ümumi məhsul bölgüsündən aldıkları pay hesabına dolanırdılar.

Eneolit dövründə toxa əkinçiliyi daha da inkişaf etdi. Əkinçilər taxılı kəsici daş lövhələrdən hazırlanmış oraqla biçir, taxıl ehtiyatını iri saxsı küplərdə saxlayırdılar.

Maldarlıq təsərrüfatı da inkişaf etmişdi. Təsərrüfatlarda qaramal və **davar*** bəslənirdi.

Eneolit dövrünə aid
tikilinin qalıqları

Eneolit dövründə bizə məlum olan ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi artıq başa çatmışdı. Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı inkişaf etmiş, ovçuluq və balıqçılıq əhalinin ikinci dərəcəli məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdi.

Eneolit dövrünün əvvəlində qadının mövqeyi hələ də möhkəm idi. O, nəslin yaradıcısı, ailə və qəbilə ocağını mühafizə edib saxlayan, bərəkət, əmin-amanlığı qoruyan müqəddəs varlıq hesab edilirdi.

*Eneolit dövrünə
xas xüsusiyyətləri
söyləyin.*

Eneolit dövründə sənətkarlıq və dini görüşlər. Eneolit dövrü əhalisinin həyatında sənətkarlıq mühüm yer tuturdu. Sənətkarlar gildən saxsı qablar, daş, sümük və misdən

***Möhrə** — tərkibinə saman qatılmış gil, palçıq

***Davar** — qoyun-keçi

əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Eneolit dövrünə aid yaşayış məskənlərindən tapılan sümükdən hazırlanmış iy ucluqları insanların toxuculuqla da məşğul olduğunu göstərir. Dəri işləmə və dəri məmulatı hazırlama peşəsi də inkişaf etməkdə idi. Dəridən geyim və başqa əşyalar hazırlayırdılar.

Daş əmək alətləri

Dulusçuluq məmulatları

Eneolit dövrü əhalisi daha çox bitki lifləri və qamışdan məmulatlar hazırlayırdı. Evlərin döşəmələrinə həsir salınırdı.

Eneolit dövrünün özünəməxsus dəfn mərasimləri olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, evlərin arasında və içərisində basdırılırdı. Cəsdin üstünə qan (həyat verən) rəmzi sayılan **qırmızı boya** çəkirdi, yaxud **oxra*** səpirdilər.

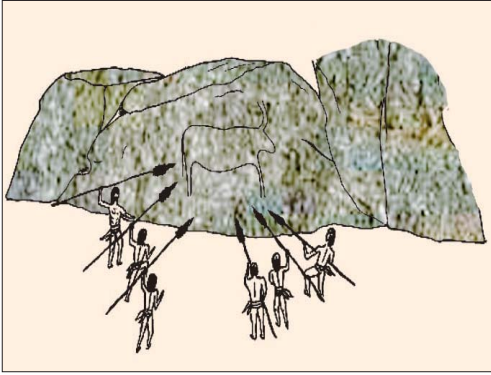
Eneolit dövrünün insanları müxtəlif dini ayinlər, **ovsun*** mərasimləri keçirirdi. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəziləri bu dövrün

Eneolit dövründə əhalinin dini görüşlərini şərh edin.

* **Oxra** — açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya

* **Ovsun** — sehr, cadu

ovsun və dini mərasimlərini əks etdirir. Eneolit dövründə yaşamış qədim insanlar inanırdılar ki, bu mərasimlərin köməyi ilə iri heyvanları ovsunlamaq və bu yolla onları daha asan ovlamaq olar.

Ovdan əvvəl öz ovunu ovsunlamağı əks etdirən ov səhnəsi (*Qobustan*)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Neolit və Eneolit dövrlərini əhatə edən minillikləri zaman oxunda müəyyənləşdirin.
2. Eneolit dövrünün ən böyük kəşfi nə idi?
3. Neolit dövründə insanlar sənətin hansı sahələri ilə məşğul olurdular?
4. Neolit dövrünün əsas xüsusiyyətlərini şərh edin.
5. Eneolit dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında olan uğurları müəyyən edin.
6. Eneolit dövründə əhalinin dini görüşlərini şərh edin.

Eneolit dövründə insanların həyat və məişətini təsvir edən esse yazın.

6. ERKƏN VƏ ORTA TUNC DÖVRÜ

Xış əkinçiliyi, tayfa, boyalı qablar mədəniyyəti, tayfa ittifaqı

Erkən Tunc dövrü. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsi. Eneolitin sonunda artıq insanlar misin tərkibinə sürmə, qalay, nikel və s. qatarıq daha möhkəm metal – **tunc** almağı öyrənmişdilər. Əmək alətlərinin, məişət əşyalarının, silahların inkişaf səviyyəsinə görə Tunc dövrü erkən, orta və son inkişaf mərhələlərinə bölünür.

Erkən Tunc dövrü *e.ə. IV minilliyin 2-ci yarısından e.ə. III minilliyin sonuna qədər* davam etmişdir. Erkən Tunc dövründə **birinci böyük ictimai əmək bölgüsü** baş verdi: əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı.

Tunc dövrünün erkən mərhələsində toxa əkinçiliyini **xış əkinçiliyi** əvəz etdi. Xış ilə geniş sahələr şumlanır və daha çox məhsul toplanırdı. Əkin sahələri genişlənmiş, süni suvarma sistemi yaranmışdı. Şumlama zamanı qoşqu heyvanlarından istifadə olunurdu. Taxılın biçilməsində artıq tunc oraqlardan da istifadə edilirdi.

Ağac xış

Əhali artmış, dağlıq və dağətəyi yerlərdə yaşamağa başlamışdı. Maldarlıq inkişaf etmiş, heyvanların sayı artmışdı. Maldarlar yarımköçmə həyat keçirirdi. Mal-qara yaz-yay aylarında dağ çəmənliklərində otarılır, payızda soyuqlar düşəndə **qışlaqlara** qaytarılırdı.

Ataxaqanlığının və tayfaların yaranması. Erkən Tunc dövründə fiziki güc tələb edən xış əkinçiliyi, yaylaq maldarlığı, metalışləmə yarandı.

Misi əritmək üçün onu yüksək temperaturda qızdırmaq lazım idi. *Misə başqa qarışıqlar qatanda ərimə sürətlərinə və tunc alınır. Ustalar daşdan, gildən silah və əşya qəlibləri düzəldirdilər. Əridilmiş metalı bu qəlibə tökür, istədikləri silahı və başqa əşyaları hazırlayırdılar.*

Birinci ictimai əmək bölgüsünün necə yarandığını izah edin.

Ataxaqanlığının yaranma səbəblərini müəyyən edin.

Maxta yaşayış yerində dairəvi ibadətqahın qalıqları (Naxçıvan)

İkinci ictimai əmək bölgüsünün mahiyyətini izah edin.

İçərisində boyaq maddəsi olan qab (Naxçıvan, II Kültəpə)

Kişi əməyinə tələbat artdı. Ona görə də qadının mövqeyi zəiflədi və kişilərin nüfuzu yüksəldi. Bu dövrdə **anaxaqanlığı ataxaqanlığı** əvəz etdi.

İqtisadi sahədə baş verən irəliləyişlər ictimai münasibətlərin də inkişafına səbəb oldu. Erkən Tunc dövründə bir neçə qohum qəbiləni birləşdirən **tayfalar** yarandı. Tayfanı ağsaqqallar idarə edirdilər.

Erkən Tunc dövründə ölüyan-dırma və kollektiv dəfn adətləri yarandı. Dini ayinlər xüsusi ibadətqahlarda keçirilirdi. Bəzi qəbirlərin üzərində **kurqanlar*** qurulurdu.

Orta Tunc dövrü. İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü. Orta Tunc dövrü *e.ə. III minilliyin sonlarından e.ə. II minilliyin orta-*

larına qədər davam etmişdir. Orta Tunc dövründə **ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü** baş verdi: sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi. Dulusçuluq inkişaf etdi, **boyalı qablar mədəniyyəti** formalaşdı. Dulusçular yaraşığı və davamlı (möhkəm) saxsı qablar hazırlaya bildilər. Boyaq maddələrindən aldıkları boyalardan istifadə edərək qabları müxtəlif naxışlarla: insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəyirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda Naxçıvan ərazisində və Mil—Qarabağda məharətli ustaların çalışdığı **dulusçuluq ocaqları** mövcud idi.

Orta Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində ilkin şəhər məskənləri yarandı. Qarabağda Üzərliktəpə, Naxçıvanda II Kültəpə ilkin şəhər yaşayış məskənlərindən idi.

* **Kurqan** — üzərində təpə düzəldilmiş qəbir

Orta Tunc dövrü.
Boyalı qablar

Sənətkarlığın, əkinçilik və maldarlığın inkişafı mübadilənin daha da genişlənməsinə və ticarətin yaranmasına səbəb oldu. Maldar əhali ət, süd məhsullarını, yun və dərinə taxıla, sənətkarlıq məmulatına dəyişirdi.

Bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük və şərabcılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri də inkişaf etmişdi.

Bu dövrdə tayfalar birləşməyə başladı. Hərbi işinə yaxşı yiyələnmiş daha güclü tayfalar zəif tayfaların var-dövlətini mənimsəyir, torpaqlarını öz torpaqlarına qatırdı. Beləliklə, iri tayfa birlikləri yaranırdı.

Ticarətin genişlənməsinin səbəblərini aydınlaşdırın.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Tunc dövrü hansı inkişaf mərhələlərindən keçmişdir?
2. Toxa əkinçiliyi ilə xış əkinçiliyini müqayisə edin.
3. Erkən Tunc dövründə əhalinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
4. Birinci və ikinci böyük ictimai əmək bölgüsünün əhəmiyyətini izah edin.
5. Erkən Tunc dövrünün dəfn adətlərini təsvir edin.
6. Orta Tunc dövründə qədim əhalinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Metalla tanışlıq insanların həyatını necə dəyişdi? — müxtəlif mənbələrdən məlumat toplayın, mətn tərtib edin.

7. SON TUNC–İLK DƏMİR DÖVRÜ

Dulus çarxı, kurqan, piktoqrafik yazı

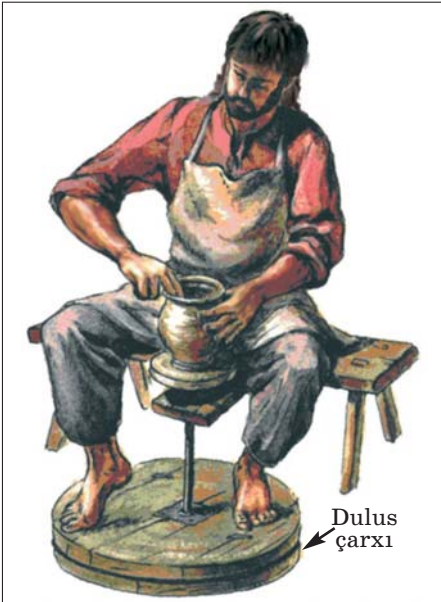

Qədim əhalinin təbəqələşməsinin əlamətlərini göstərin.

Qəbilə icması ilə tayfa ittifaqını müqayisə edin.

Dulusçu

İbtidai icma quruluşunun dağılması. Son Tunc–İlk Dəmir dövrü *e.ə. XIV– e.ə. VII əsrləri* əhatə edir. Bu dövrün əvvəlində insanlar hələ də icma halında yaşayırdılar.

Əmək alətlərinin təkmilləşməsi məhsuldarlığı artırmış, sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq məhsullar insanların ehtiyaclarını ödəyir, hələ artıq da qalırdı. İcmanın münbit əkin sahələri, otlaqları, mal-qarası, at ilxıları tədricən varlı ailələrin əlində toplanırdı. Bunlar tayfa başçılarından, hərbi başçıların, kahinlərin ailələri idi. Bu ailələr mal-qara sürülərinə baxmaq, təsərrüfat sahələrində çalışmaq üçün əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac duyurdular. Belə işçi qüvvəsini, əsasən, yoxsul icma üzvləri təşkil edirdi. İnsanların həyatında baş verən bu dəyişikliklər Azərbaycanın şimalında ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə nəticələndi.

Əhalinin təsərrüfat həyatı. Bu dövrlərdə əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətin müxtəlif sahələri (dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə və s.) ilə məşğul olurdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən *dulus çarxından* istifadə edirdilər.

Son Tunc dövründə sənətkarların içərisindən *sənətkar-tacirlər* qrupu ayrıldı. Bu, *üçüncü ictimai əmək bölgüsü* idi.

E.ə.VII əsrdən başlayaraq dəmirdən daha geniş istifadə olun-

muşdur. Dəmirdən geniş istifadə əkinçiliyin inkişafına təkan verdi.

Maldarlıqda xırda və iribuynuzlu heyvanların sayı artmış, geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmışdı. Minik və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilən at insanların təsərrüfat həyatında böyük rol oynayırdı. İnsanlar hətta ona sitayiş edirdilər. Yük daşınmasında dəvədən də istifadə olunurdu. Dəvənin yunundan, südündən, ətindən də istifadə edirdilər.

Bu dövrdə Azərbaycan tayfaları Qədim Şərqlərlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Qarabağda – Xocalıdan tapılmış bir muncuğun üzərində mixi yazı ilə Assur padşahının da adı yazılmışdır. Bu tapıntı Azərbaycanın Assur dövləti ilə ticarət əlaqələri olmasını göstərir.

Qonşu ölkələrlə ticarət yalnız quru yolla aparılmırdı. Kür–Araz çayları və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət əlaqələri yaradılmışdı. Bunu Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş gəmi təsvirləri də sübut edir.

Son Tunc–İlk Dəmir dövründə ibtidai mədəniyyət. Son Tunc–İlk Dəmir dövründə yaylaqlarda və ticarət yollarının kənarlarında iri qaya parçalarından üçbucaq, dördbucaq, trapesiya formasında tikililər qurulurdu. Bunlar köçmə maldarların və tacirlərin yağışdan, qardan, qızmar günəş şüalarından qorunması üçün tikilirdi. Bəzən bu tikililər tayfaların hücumu zamanı müdafiə yerinə, divarına çevrilirdi.

Qobustanda, Kəlbəcərdə, Abşeronda və digər ərazilərdə qayalar üzərində Tunc dövrünə aid çoxlu təsviri sənət nümu-

Assur tipli qab və Assur muncuğu

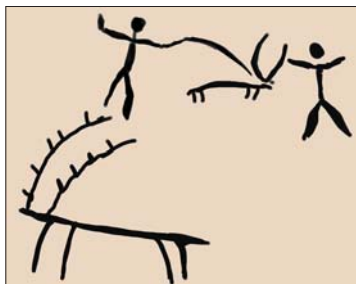

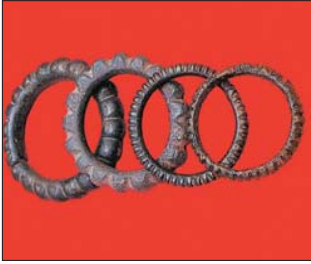
Qobustan qayalarında gəmi təsvirləri

Son Tunc və İlk Dəmir dövründə Qədim Şərqlərlə ticarət əlaqələrini müəyyən edən.

Qayaüstü təsvir (Kəlbəcər)

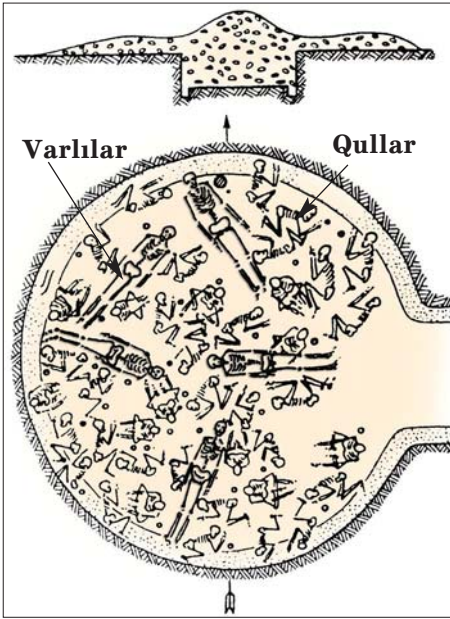

Son Tunc dövrünün bəzək əşyaları

Son Tunc dövrü
keramikası*

nələri aşkar olunmuşdur. Bu **qayaüstü təsvirlər** çox dəyərli maddi mənbələrdir. Tunc dövrünün qayaüstü təsvirləri Azərbaycanın **piktoqrafik*** yazı mədəniyyətidir.

Bu dövrə aid bəzək nümunələri tunc biləzik və üzüklərdən, muncuqlardan, saxsı məmulatı isə qara və qırmızı rəngli qablardan ibarətdir.

Dini görüşlər. Qarabağ kurqanları. Son Tunc dövründə Azərbaycan tayfaları oda, aya, ulduza, günəşə, dağa, meşəyə, müxtəlif ağac növlərinə və heyvanlara sitayiş edirdilər.

Son Tunc dövründə ölümlər artıq yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilirdi. Qədim əhalinin təbəqələşməsi bu dövrün (Qarabağda Borsunlu, Sarıçoban, Xankəndi və s.) kurqanlarında da aydın görünür. Varlı adamların dəfn olunduğu kurqanlar öz quruluşu (hündürlüyü, əhatə etdiyi sahə və s.) və qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə fərqlənir.

Tayfa başçısının dəfn olunduğu kurqanlarda xüsusi taxt, qızıldan və fil sümüyündən düzəldilmiş

Təbəqələşməni əks etdirən qədim
qəbir abidəsi
(Qarabağ, Xankəndi kurqanı)

* **Piktoqrafik** — şəkli yazı, məlumatın rəsmlər vasitəsilə çatdırılması

* **Keramika** — saxsı

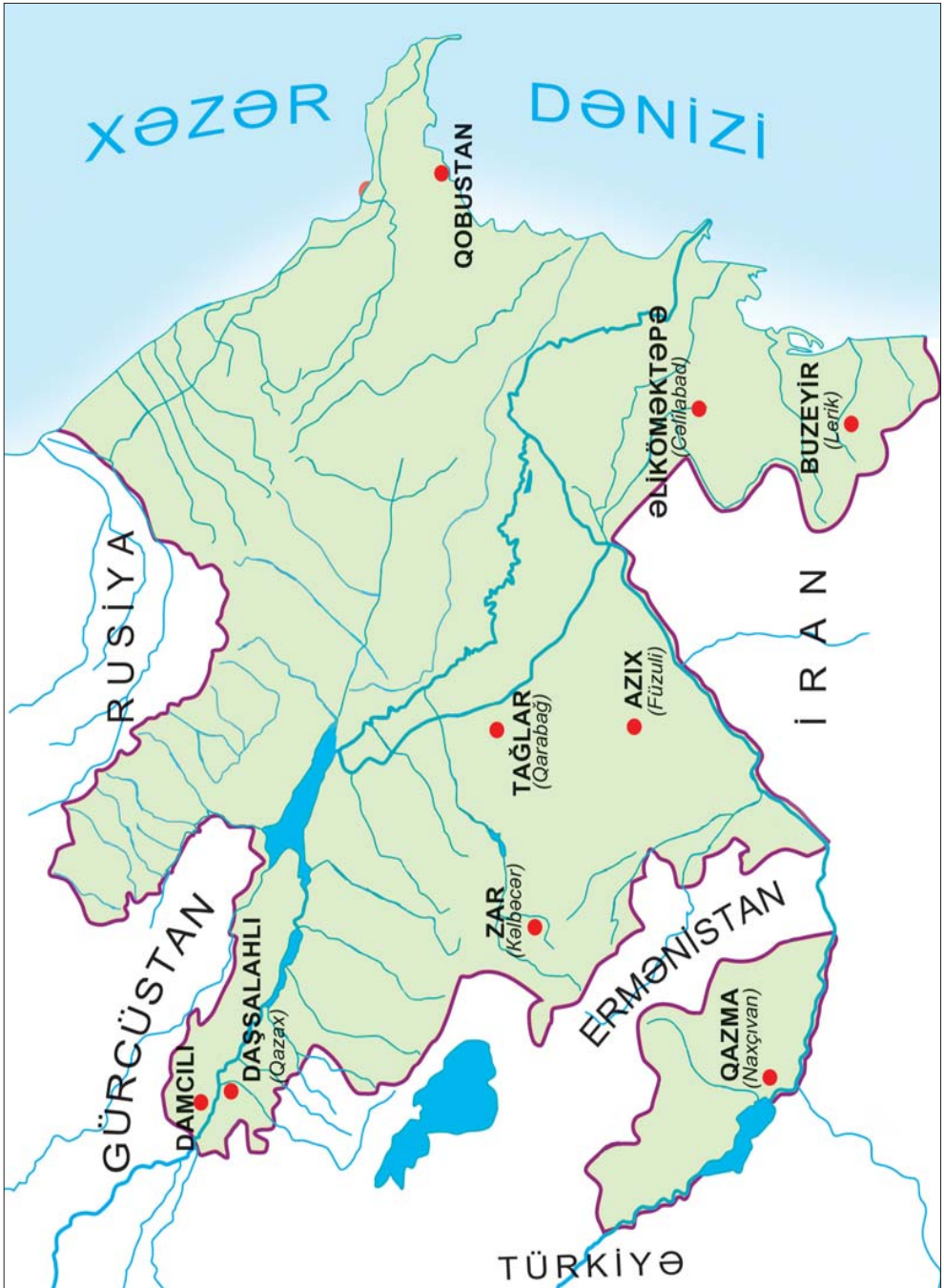
bəzək əşyaları qoyulurdu. Onun qul və kənziləri, mühafizəçiləri də özü ilə birlikdə dəfn olunurdular. Var-dövləti, qulu-kənzisi olmayan tayfa üzvləri isə adi torpaq qəbirlərdə dəfn edilir, onların yanına az sayda məişət və sadə bəzək əşyaları qoyulurdu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İbtidai icma quruluşunun dağılmasının səbəblərini izah edin.
2. Hansı əlamətlər ibtidai icma quruluşunun dağılmasını göstərirdi?
3. Üçüncü ictimai əmək bölgüsünün mahiyyətini izah edin.
4. Son Tunc dövründə insanların təsərrüfat həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?
5. Azərbaycanın qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin əhəmiyyətini izah edin.
6. Tunc dövrünün qayaüstü təsvirləri nə üçün dəyərli maddi mənbə hesab edilir?

«Azərbaycanda qayaüstü təsvirlər». Mənbələr əsasında esse yazın.

Müasir Azərbaycan ərazisində Daş dövrü yaşayış məskənləri

8. AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ TAYFA BİRLİKLƏRİ VƏ ERKƏN DÖVLƏT QURUMLARI

Naxç, gərgər, lullubilər, kutilər, turukkilər, sular, dövlət qurumu

İri tayfa birlikləri. E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanın şimal hissəsində, Araz çayından şimalda, Naxçıvan və Mil–Qarabağda türkdilli **naxç, gərgər** (kəngər, qarqar) və s., cənubda – Urmiya gölü ətrafında isə **lullubi, su (subar, subir), turukki** tayfaları yaşamışlar.

Urmiya gölünün cənubunda lullubilər, qərbində isə **kuti** tayfaları məskunlaşmışdılar. Xəzər dənizinin sahillərində kaspilər, Qızılüzən çayının aşağı axarlarında kadusilər yaşayırdılar.

Azərbaycan ərazisinin təbii şəraiti heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı. Orta Tunc dövrünün əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində maldar tayfalar aparıcı mövqə tuturdu. Mal-davar tayfaların başlıca sərvətinə çevrilməyə başlamışdı. Davarın artması və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi sayəsində əhali artır, tayfalar daha geniş ərazilərə yayılırdı. Dağətəyi, dağlıq və hətta yüksək dağ əraziləri də yaylaq kimi istifadə olunmağa başlanmışdı.

Yarımköçəri maldarlıq meydana gəlmişdi, metal emalı inkişaf etmişdi. Qonşu ölkələrlə sıx əlaqələr yaradılmışdı. Yaşayış məskənlərinin, möhkəmləndirilmiş qalaların sayı artmışdı. Bütün bunlar bölgədə məskunlaşmış tayfaların iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı.

Yeni otlaq sahələri ələ keçirmək uğrunda mübarizə hərbi toqquşmalara səbəb olurdu. Bəzən kiçik tayfalar başqa tayfaların hücumlarından qorunmaq üçün eyni kökdən olan böyük tayfalarla birləşirdi. Nəsil-tayfa mün-

*«Həyat bilgisi»
fənnindən öyrəndiklərinizə əsasən dövlətin əlamətlərini sadalayın.*

Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının Tunc dövrünün hansı mərhələsində yaranıldığını müəyyən edin və zaman oxunda göstərin.

Lullubi dövlət qurumu necə yarandı və möhkəmləndi? İzah edin.

Azərbaycan tayfalarının məskunlaşdığı əraziləri müəyyən edin.

Azərbaycan tayfaları

sibətlərini siyasi münasibətlər əvəz edirdi. Beləliklə, güclü tayfa ittifaqları yaranırdı. Bu, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının yaranması demək idi.

İlk dövlət qurumları. Lullubi dövlət qurumu. E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında Azərbaycanın cənubunda lullubi, su, turukki tayfa birliyi Lullubi dövlət qurumunu yaratmışlar. Lullubi ölkəsində öz torpaqlarını idarə edən xırda hakimlər mövcud idi. Yazılı mənbələrdə Lullubi hökmdarı *İmmaşqunu* «padşahlar padşahı» adlandırırdılar. **E.ə. XXIII əsrdə** o, xırda hakimləri bir mərkəzə tabe etdi və beləliklə, Lullubi dövlət qurumu meydana gəldi. Hökmdar Anubaninin dövründə Lullubi dövlət qurumu daha da gücləndi. Lullubi dövlət qurumunun ərazisi şimaldan Urmiya gölü, cənubdan Diyala çayına qədər çatırdı.

Lullubi dövlət qurumu bu dövrdə İkiçayarası

(Mesopotamiya) ilə iqtisadi əlaqələr yaratmışdı. Lullubilər İkiçayarasının Nuzi şəhəri ilə mal mübadiləsi edir, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

İkiçayarası mədəniyyətinin lullubilərə böyük təsiri olmuşdu. Onlar İkiçayarası əhalisindən mixi yazı sistemini mənimsəmişdilər. Lullubi abidəsi «Daş sütun» göstərir ki, Lullubi əhalisi içərisində mixi yazıları bilən daşyonan ustalar olmuşdur.

Lullubilər Səma, Bərəkət, Məhəbbət, Ay, Günəş tanrılarına sitayiş edirdilər.

E.ə. III minilliyin sonlarında Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalandı.

Kuti dövlət qurumu. Urmiya gölünün qərb hissəsində kuti tayfa birlikləri yaşayırdılar. Onlar *e.ə. III minilliyin 2-ci yarısında* Kuti dövlət qurumu yaratmışdılar. Kutilər İkiçayarasında yaşayan türkmənşəli şumerlərlə dostluq münasibəti saxlayır, akkadlılarla rəqabət aparırdılar.

E.ə. XXII əsrin əvvəllərində kutilər Akkad dövlətini süquta uğratdılar və akkadlıları 100 ilə yaxın öz hakimiyyətləri altında saxladılar. Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Kutilərə tabe olan əraziləri şumer və akkad canişinləri idarə edirdilər. Bu zaman Kuti dövlət qurumunun ərazisi Urmiya gölündən İran körfəzinə qədər uzanırdı.

Kutilərin hakimiyyəti dövründə Mesopotamiyada şəhərlərarası toqquşmalara son qoyulmuşdu. Xarici hücumların arası kəsilmiş, ticarət yollarında əmin-amanlıq yaranmışdı.

E.ə. XXII əsrin axırlarında Mesopotamiyada kutilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Onlar ölkədən çıxarıldılar. *E.ə. III minilliyin sonunda* Kuti dövlət qurumu süquta uğrayıb, xırda vilayətlərə parçalandı.

Lullubi və Kuti dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra bu qurumların tərkibinə daxil olan **su** və **turukki** tayfaları müstəqillik qazandılar. Qonşu Assur dövləti vəziyyətdən istifadə edərək turukkilərin torpaqlarını ələ keçirmək fikrinə düşdü. Turukkilər müqavimət göstərüb öz torpaqlarını qoruyub saxlaya bildilər. Əksinə, Assurun nəzarəti altında olan bir sıra vilayətləri tutdular və tədricən Babilistan ərazisinə yayıldılar. E.ə. II minilliyin sonlarında Assur dövləti yenidən Urmiya gölü ətrafına hücumlar etdi. Lakin turukki, lullubi, su və kuti tayfaları Assura qarşı müstəqillik uğrunda mübarizə apar-

Kutilərin qüdrətli dövlət qurumu yaratdıqlarını dəlillərlə izah edin.

«Ümumi tarix» fənnindən öyrəndiklərinizə əsasən İkiçayarasında həmin vaxt mövcud olan Şumer şəhər dövlətlərini sadalayın.

Su və turukki tayfalarının qüdrətli tayfalar olduğunu əsaslandırın.

dılar. Ümumi düşməne qarşı müharibələr qədim Azərbaycan tayfalarının dövlət halında birləşməsini zəruri edirdi.

Kutilər, turukkilər, sular da lullubilər kimi Ay tanrısına, Məhəbbət, Bərəkət və Məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Azərbaycanın şimal torpaqlarında hansı tayfalar yaşamışlar?
2. Lullubi tayfa birliyində «padşahlar padşahı» anlayışı nəyi ifadə edirdi?
3. Kuti dövlət qurumunun İkiçayarası ilə münasibətləri necə idi?
4. Kutilər və lullubilərin dini inancları haqqında nə bilirsiniz?
5. Turukkilərin Assurla münasibətini təsvir edin.
6. Kuti dövlət qurumuna aid cədvəli tamamlayın.

Tayfa	Yaran- dığı məkan	Nə vaxt dövlət qurumu yaratdılar	Dostları	Rəqib- ləri	Əsarət- də sax- ladılar	Dövlət qurumunun ərazisi əhatə edirdi	Süqut etdi

Azərbaycanın cənubunda ilk dövlət qurumları necə formalaşdı? — məlumat toplayın, mətn hazırlayın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Xronologiya nə üçün lazımdır?
2. Hicri era və ya təqvim dedikdə nə başa düşürsünüz?
3. Miladi təqvim nədir?
4. Tarixən Azərbaycan torpaqları hansı əraziləri əhatə edirdi?
5. Mənim səmə təsərrüfatı dedikdə nə başa düşürsünüz?
6. Paleolit dövrünün xüsusiyyətlərini müəyyən edin.
7. Mezolit dövrünün Neolit dövrü ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
8. Mezolit dövründə dəfn necə həyata keçirilirdi?
9. Tovuz rayonunda Göytəpə yaşayış yerindən əldə olunan orağı təsvir edin.
10. Çiy kərpicin möhrədən fərqi izah edin.
11. Neolit və Eneolit dövrü evlərini təsvir edin.
12. Dəni üyütmək üçün nədən istifadə edirdilər? Təsvir edin.
13. Toxuculuq alətləri nədən hazırlanırdı?
14. Sizin fikrinizcə, Eneolit dövründə hansı səbəbdən cəsədin üstünə qırmızı oxra səpir və ya qırmızı boya çəkirdilər?
15. Qobustan qayaüstü rəsmlərindən birinin əsasında mətn qurun.
16. Eneolit dövründə qadının mövqeyi necə idi? Bəs bu gün analar, qadınlar ailədə, ictimai həyatda necə mövqe tuturlar?
17. Tunc dövrünün başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
18. İbtidai rəssamlığın izləri Azərbaycanda ilk dəfə hansı məkanlarda, hansı abidələrdə izlənilib?
19. Erkən şəhərlər hansı ərazilərdə mövcud olmuşdur. Xəritədə müəyyənləşdirin.
20. Son Tunc—İlk Dəmir dövrünün tikililərini təsvir edin. Onlar necə inşa olunurdu?
21. Anaxaqanlığının və ataxaqanlığının xüsusiyyətlərini izah edin.
22. Tunc dövrünə aid qəbir abidələrindəki sosial bərabərsizliyi təsvir edin.
23. Tayfa ittifaqlarının yaranmasına təsir göstərən amilləri sadalayın.

AZƏRBAYCANDA ƏN QƏDİM VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

9. MANNA DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ YÜKSƏLİŞİ

Urmiya gölü, İranzu, İzirtu, canişin, Assur, Urartu

Manna adına ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur hökmdarı III Salmanasarın mixi kitabəsində rast gəlinir. Bu kitabədə Manna tayfasının adı çəkilir.

Mannalılardan təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Dövlətin yaranması. E.ə. II minilliyin 2-ci yarısı – I minilliyin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların həyatında ciddi irəliləyişlər baş vermişdi. Xüsusilə cənub vilayətlərdə yaşayan tayfalar mühüm nailiyyətlər qazanmışdılar. Bu dövrdə ayrı-ayrı tayfaların birləşməsi prosesi güclənir, tayfa ittifaqlarının yaranması davam edirdi.

Tayfa birliklərinin yaranması təsərrüfatın inkişafına kömək edirdi. Ticarət əlaqələri genişləndirdi. Azərbaycan ərazisi İkiçayarasına yaxın idi və əhali İkiçayarasının inkişaf etmiş ölkələrinin əhalisi ilə əlaqə saxlayırdı. **E.ə. I minilliyin əvvəlində (e.ə.IX əsrdə)** burada Manna dövlətinin yaranmasına bu əlaqələr də təsir göstərmişdi.

Mannanın təbiəti və əhalisi. Manna dağlıq ölkə idi. Burada çoxlu çaylar var idi. Çay vadiləri çox məhsuldar olduğundan əhali həmin məkanlarda sıx məskunlaşmışdı. Suvarma üçün həmin çaylardan istifadə olunurdu. Ölkə ərazisində çoxlu faydalı qazıntı yataqları (mis, dəmir, gümüş, qızıl, qurğuşun və s.) vardı. Mannanın zəngin faydalı qazıntıları metalişləmə sənətinin yüksək inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı.

Əhali oturaq həyat keçirirdi. Düzən və dağətəyi ərazilərinin əhalisi əkinçiliklə məşğul olur, arpa, buğda, darı və s. dənli bitkilər əkir-di. Onlar torpağı xışla şumlayır, taxılı dəmir oraqla biçirdilər. Mannada taxıl anbarları vardı. Bu anbarlar dövlətə və hökmdarlara məxsus

idi. Quraqlıq, yaxud aclıq vaxtı dövlət anbarlarından əhaliyə taxıl paylanırdı.

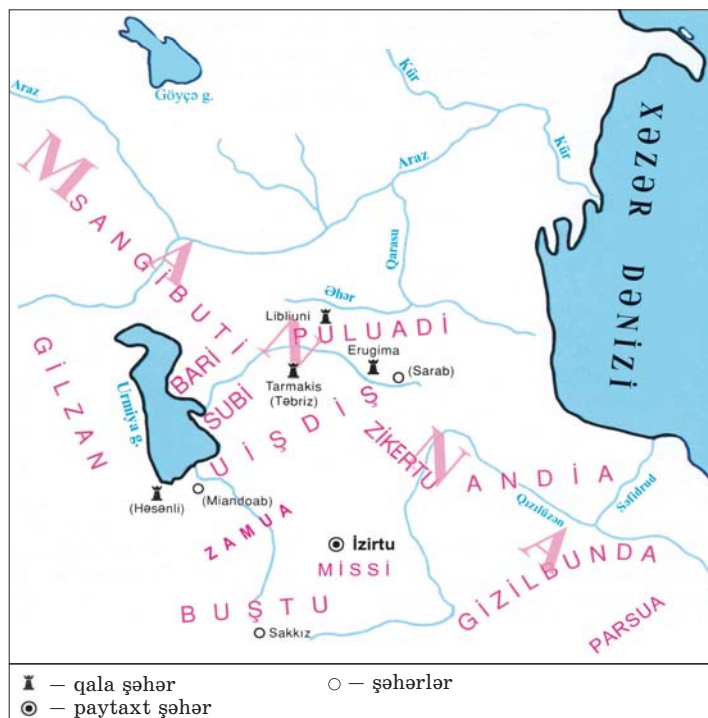
Ölkədə bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi. Üzümdən şərab da hazırlayırdılar.

Mannalıların həyatında maldarlıq mühüm yer tuturdu. Yay aylarında mal-qaranı, qoyun-quzunu yaylağa aparırdılar.

Mannada atçılıq da inkişaf etmişdi. Ölkənin Subi vilayəti öz atları ilə məşhur idi. Hərbi işdə, süvari dəstələrin yaranmasında atçılıq mühüm rol oynayırdı. Təsərrüfatda dəvədən də istifadə edirdilər.

Mannanın idarə olunması. Manna dövləti Urmiya gölü ətrafında yaranmışdı. Mannanın paytaxtı **İzirtu** şəhəri idi.

Manna ərazisində müstəqil siyasət yeridən çoxlu vilayətlər var idi. Mannanın əsas hissəsini təşkil edən Zamua vilayəti lullubilərin vətəni idi.

Mannanın vilayətləri

Mannanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədən səbəbləri müəyyənləşdirin.

Xəritədə Manna vilayətlərinin hansı əraziləri əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.

İranzu

Mərkəzləşmiş dövlətə xas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirin.

İranzu Manna-nı qüdrətli dövlətə necə çevirdi? İzah edin.

Ayrı-ayrı müstəqil vilayətlərdən ibarət olması Mannanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədirdi. Xarici hücumların qarşısını almaq olmurdu. Mannanın bir sıra vilayətləri qonşu Assur və Urartu dövlətləri tərəfindən işğal olunmuşdu.

Hökmdar **İranzu (Yanzu)** (e.ə. 740–719-cu illər) Manna vilayətlərini tabe etdi. Vilayətə **canişinlər*** təyin edildi. İranzunun hakimiyyəti dövründə Manna qüdrətli mərkəzləşmiş dövlətə çevrildi. Bu dövrdə Mannanın ərazisi şimalda Araz çayına çatırdı.

İranzu Assur dövlətinin Urartuya qarşı uğurlu müharibələrindən bacarıqla istifadə edərək Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri aldı. Lakin Urartunun hücumları ara vermirdi. Bu hücumlara qarşı dayanmaq üçün Mannaya müttəfiq lazım idi. İranzu ilə Assur hökmdarı müttəfiq oldular. Manna Urartu təcavüzündən qurtulmaq üçün Assura illik xərac ödəməyi öz öhdəsinə götürdü.

İranzunun uğurlu xarici siyasəti Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etdi və ölkənin birləşdirilməsi üçün şərait yaratdı. Lakin İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti bəzi yerli canişinlərin xoşuna gəlmirdi. Çünki onların arasında Urartu tərəfdarları da var idi. Onlar vilayətlərin vahid dövlətdə birləşməsinə mane olur, ölkənin parçalanmasına, torpaqlarının qonşu dövlətlər tərəfindən işğalına şərait yaradırdılar.

***Canişin** – padşah adından idarə edən şəxs, vilayət hakimi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Manna dövləti nə vaxt və harada yaranmışdı?
2. Manna torpaqları hansı qonşu dövlətlərin işğalçılıq siyasətinə məruz qalmışdı?
3. Manna nə vaxt güclü dövlətə çevrildi?
4. Manna ilə Assur arasında münasibətləri təsvir edin.
5. Manna bəzi yerli canişinlər İrannın hakimiyyətini nə üçün istəmirdilər?
6. Xəritəyə əsasən sxemi tamamlayın:

Manna vilayətləri

«İrannın güclü Manna hökmdarıdır» – məlumat toplayın, esse yazın.

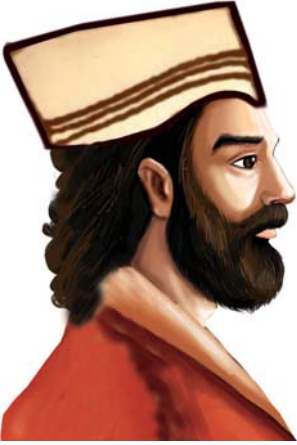
10. MANNANIN XARİCİ SİYASƏTİ

Aza, Ullusunu, I Rusa, II Sarqon

Aza

Ullusunu

Manna–Urartu münasibətlərini izah edin.

Manna–Urartu münasibətləri. Urartu hökmdarı Manna vilayətlərindən birinin canişini ilə əlbir olub Mannanın iki şəhərində İranzuya qarşı üsyan təşkil etdi. İranzunun müttəfiqi **II Sarqon** onun köməyinə gəldi və üsyan yatırıldı.

İranzunun vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu **Aza** gəldi. Azanın hakimiyyəti dövründə Mannada daxili çəkişmələr yenidən gücləndi. Aza sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. E.ə 716-cı ildə hökmdar taxtına Azanın qardaşı **Ullusunu** çıxdı. Mixi yazılardan məlum olur ki, Ullusununun hakimiyyətə gəlməsinə Urartu hökmdarı kömək etmişdi. Ullusununun Urartu ilə yaxınlaşması Assur hökmdarı II Sarqonu qəzəbləndirdi. O, Mannaya qoşun yeritdi. Ullusununun arxalandığı Urartu hökmdarı onun köməyinə gəlmədi. Meydanda tək qaldığını gören Ullusunu II Sarqonun qəzəbindən qorxub dağlara çəkildi. Mannanın paytaxtı İzirtu və bir neçə şəhəri assurlar tərəfindən tutulub yandırıldı. II Sarqonun «**Təntənəli kitabə**» adlanan kitabəsində məlumat verilir ki, «mannalı Ullusunu Assur hökmdarının gördüyü işlərdən əlçatmaz dağlarda xəbər tutunca quş kimi uçub onun yanına gəldi və bağışlanmasını xahiş etdi. Hökmdar onun günahlarından keçdi, cinayətlərini unutdu, mərhəmət göstə-

rib onu hökmdar taxtına əyləşdirdi. Düşmənlərindən geri aldığı 22 qalanı və 2 şəhəri ona verdi və onun zülm görənlərini bərpa etdi».

Ullusunu ilə danışıqlarında II Sarqon Manna hökmdarına söz verdi ki, Mannanın torpaqlarını alıb ona qaytarmaq üçün Urartu üzərinə yürüş edəcəkdir. Bu hadisədən sonra Manna hökmdarı Ullusunu Assura sədaqətini bir daha pozmadı.

Manna–Assur münasibətləri.

Urartu hökmdarı I Rusa Manna torpaqlarını işğal etmək fikrindən əl çəkmirdi. Manna canişinlərindən ikisi onun fitnəsinə uydu və Ullusunun hakimiyyətinə qarşı çıxdı. Assur hökmdarı verdiyi sözə sadıq qalaraq böyük bir qüvvə ilə onların üzərinə yürüş etdi. O, döyüşdə qalib gəldi və Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri qaytardı. Lakin Mannada daxili çəkişmələr səngimədi.

E.ə. 714-cü ildə II Sarqon yenə Mannaya yürüş etdi. Bu yürüşlərdə onun bir neçə məqsədi var idi: Mannanı Urartu təcavüzündən qorumaq; Mannada Assur dövlətinin mövqeyini möhkəmləndirmək; Mannadan Assur xəzinəsinə xərac göndərilməsini təmin etmək.

Ullusunu Assur hökmdarını təmtəraqqla qarşıladı, ona hədiyyələr verib ordusunu ərzaqla təmin etdi və Urartu təcavüzünə son qoymaq üçün kömək istədi.

Assur və Urartu qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Bu döyüşdə Urartu hökmdarı və ona kömək edən yerli canişinlər məğlub oldular. Manna vilayətləri Urartunun tabeliyindən azad oldu. Assur hökmdarı Manna torpaqlarını

II Sarqon Manna-nı Urartu hücumlarından nə üçün qorudu? İzah edin.

Assur hökmdarı
II Sarqon

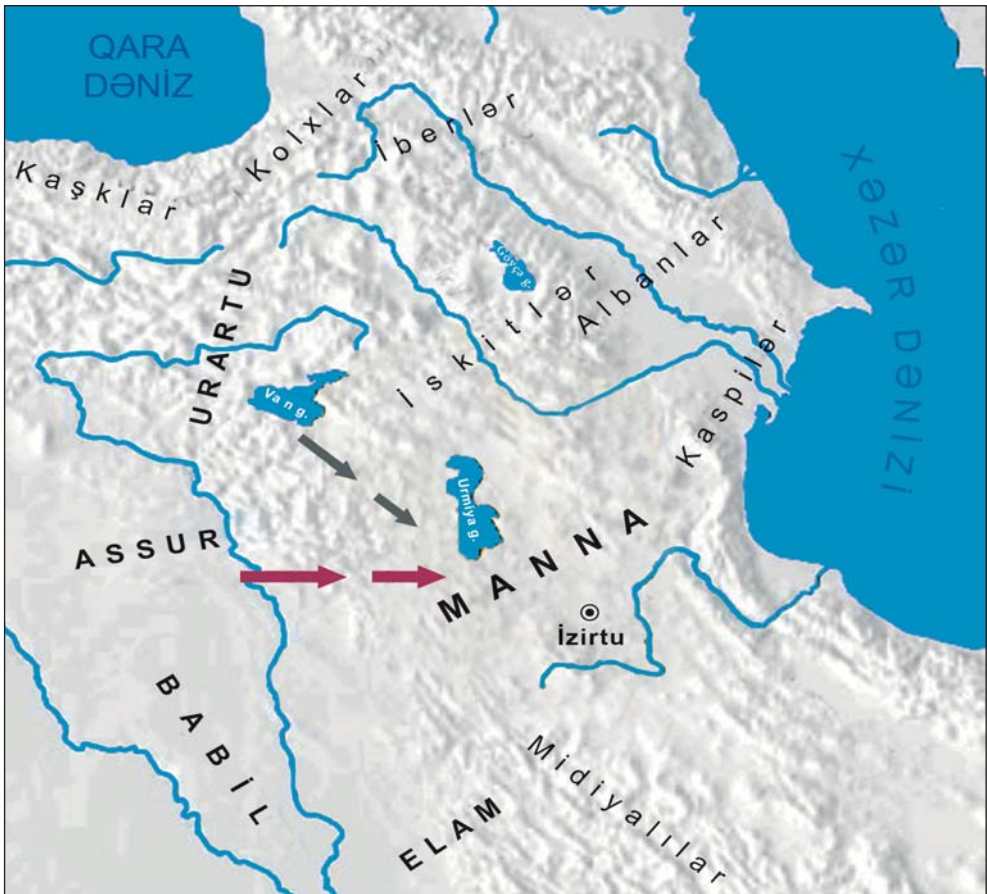
E.ə. 714-cü ildə II Sarqonun Mannaya yürüşünün səbəbini izah edin.

Mannanın siyasi həyatında rolu olan şəxsiyyətlər haqqında mətn tərtib edin.

azad etməklə kifayətlənmədi. O, yürüşünü davam etdirərək Urartu ərazisinə daxil oldu. Urartunun bir çox vilayətlərini ələ keçirib talan etdi. I Rusa müqavimət göstərə bilmədi və aciz qalıb özünü öldürdü. Bundan sonra Urartu çox zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi.

MANNA (E.Ə. I MİNİLLİKDƏ) VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏR

● İzirtu — paytaxt şəhər

→ Urartu hücumları

→ Assur yürüşləri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Urartu Manna torpaqlarını ələ keçirmək üçün hansı siyasətə əl atırdı? İzah edin.
2. Ullusunun hakimiyyətdə olması hansı dövlət üçün sərfəli idi?
3. Ullusunu taxta çıxandan sonra II Sarqon nə üçün Mannaya qoşun yeritdi?
4. Cədvəli tamamlayın:

II Sarqonun Manna ilə bağlı məqsədi

--	--	--

5. Ullusunu və II Sarqonun münasibətlərini rollu oyunla təsvir edin.
6. Urartunun Mannaya təcavüzünə necə son qoyuldu?

II Sarqonun Mannaya yürüşlərini rollu oyunla təsvir edin.

11. MANNANIN SÜQUTU

İskit padşahlığı, Tuqdamme, Ahşeri, Ualli

Manna-Assur münasibətlərinin pozulmasının səbəbini söyləyin.

Sak döyüşçüsü

Ahşerinin Assur dövləti ilə ittifaqı pozulmasının mənfi nəticələrini izah edin.

Kimmer, iskit, sak tayfaları və Manna. Manna hökmdarları uzun illər Assur dövləti ilə müttəfiq münasibətlərdə oldular. Bununla da ölkəni işğalçı hücumlardan qoruyaraq ərazi bütövlüyünü saxladılar.

E.ə. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərində türkmənşəli **kimmer–iskit–sak** tayfaları məskən saldı. Bu tayfalar Qara dəniz sahillərindən və Krım yarımadasından gəlmişdilər. Onlar Urartu ilə Manna dövləti arasında yerləşərək e.ə. VII əsrin ortalarında **İskit padşahlığını** yaratdılar. Bu padşahlığın ən görkəmli hökmdarı Tuqdamme olmuşdur.

İskit padşahlığı Manna dövləti ilə ittifaq yaratdı. Mannanın İskit padşahlığı ilə yaxınlaşması Assur hökmdarının xoşuna gəlmədi və Mannanın Assur dövləti ilə münasibətləri pozuldu.

Manna dövləti Ahşeri və Uallinin hakimiyyəti dövründə. Mannada Assur dövlətinə qarşı olan qüvvələr birləşib əraziyə yeni gəlmiş tayfalarla asılılıqdan xilas olmağa çalışırdılar. Manna hökmdarı **Ahşeri** (e.ə. 675–650-ci illər) Assur ilə ittifaqı pozdu. Bu səbəbdən **e.ə. 650-ci ildə** Assurla Manna arasında döyüş baş verdi. Manna ordusu məğlub oldu. Assur hökmdarı Mannanın bir sıra şəhər və qalasını, eləcə də paytaxt İzirtunu tutub dağıtdı. Əhalini, mal-qaranı və at ilxıllarını qənimət kimi apardı.

Assur ilə ittifaqın tərəfdarları Ahşerinin siyasətindən narazı qaldılar. Buna görə də onlar Ahşeriyə qarşı üsyan təşkil etdilər. Üsyan

zamanı Ahşeri öldürüldü. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu **Ualli** gəldi. O, Assur dövləti ilə itifaqı bərpa etdi. Babil və Midiyaya qarşı mübarizədə Manna müttəfiq kimi Assura kömək etdi. Beləliklə, Manna ilə Assur münasibətləri yenidən yaxşılaşdı.

E.ə. 590-cı ildə Manna dövlətinin ərazisi qonşuluqda yaranmış güclü Midiya dövləti tərəfindən işğal edildi. İlk vaxtlar Manna Midiyanın «kiçik müttəfiqi» kimi çıxış edirdi. Lakin azacıq sonra Midiya Manna torpaqlarının tam hakimi oldu. Bununla da Mannanın müstəqil dövlətçiliyi sona çatdı.

Mannanın müttəfiqi olan İskit padşahlığı da Midiya dövləti ilə rəqabət apara bilməyib onun hakimiyyəti altına düşdü.

Assurların Manna qalalarından birinə hücumu
(qədim təsvir)

«Ümumi tarix»
fənnindən xatırlayın: Assur dövlətinin aqibəti necə oldu?

«Ümumi tarix»
fənnindən xatırlayın: Midiya dövləti nə vaxt yaranmışdı?

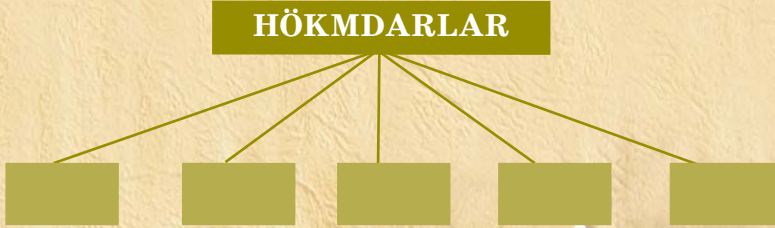
Mannanın adı sonuncu dəfə Bibliyada peyğəmbərlərdən biri tərəfindən çəkilir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Manna hökmdarı ölkəni yadelli basqınlarından qorumaq üçün necə xarici siyasət yeridirdi?
2. Kimmer–iskit–sak tayfaları Manna ərazisinə hardan gəlmişdilər?
3. Kimmer–iskit–sak tayfalarının Manna ərazisində məskən salması siyasi vəziyyətə necə təsir etdi?
4. Assur dövləti Manna ilə ittifaqın pozulmasına necə münasibət göstərdi? İzah edin.
5. Manna dövləti öz müstəqilliyini nə vaxta qədər qoruyub saxlaya bilmişdir?
6. Cədvəli dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Manna						
Yarandı	Paytaxt şəhəri	Müttəfiqi	Düşmənləri	İdarəetmə	İnzibati quruluşu	Süqut etdi

7. Manna hökmdarlarını sadalayın:

«Mərkəzləşmiş Manna dövləti süqut etdi» adlı kiçikhəcmli hekayə qurun.

12. MANNANIN ŞƏHƏRLƏRİ. MƏDƏNİYYƏT

Həsənli, Ziviya, Manna əsatirləri, dil, yazı və incəsənət

Sənətkarlıq. E.ə. IX–VIII əsrlərdə Manna ərazisində zəngin dəmir filizi və qiymətli daş yataqları olduğuna görə burada metalişləmə və zərgərlik işində böyük uğurlar qazanılmışdı. **İzirtu, Uraş, Uşkaya, Sirdakka, Ziviya, Həsənli** və başqa şəhərlərdə sənətkar emalatxanaları var idi. Peşəkar ustalar dəmir, mis, tunc, qızıl, gümüşdən bəzək əşyaları, qab-qacaq, silahlar hazırlayırdılar.

Metalişləmə ilə məşğul olan ustalar əridilmiş metalı qəliblərə tökərək orağ, toxa, balta, xəncər, ox ucları, dəbilqə, qızıl və gümüşdən qılınc, sini, qədəhlər, kəmə, bəzək əşyaları və s. hazırlayırdılar. Həsənli yaşayış yerindən tapılan qızıl cam mannalı ustaların yüksək sənətkarlığından xəbər verir.

Mannalılar toxuculuq sənəti ilə də məşğul olmuşlar. Onlar parça toxumaq üçün qoyun yunundan və keçi **qəzilindən*** istifadə edirdilər. Toxuculuqla yanaşı, Mannada boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

* **Qəzil** – keçi tükü

Mannada sənətkarlığın inkişafı haqqında danışın.

Həsənli yaşayış yerinin qalıqları

*Mannada sənət-
karlığın inkişafını
iqtisadi inkişafı
əlaqələndirin.*

*Mannada memar-
lığın inkişaf səviy-
yəsini izah edin.*

Saxsı qab

Mannalılar qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Onlar istehsal etdikləri müxtəlif məhsulları metal, at və mal-qaranı başqa vacib əşya və ərzaqla dəyişirdilər.

Memarlıq və incəsənət. Mannalılar öz məskənlərini düşmənin əli çatmayan təbii yüksəkliklərdə və asan müdafiə edilən yerlərdə salırdılar. E.ə. I minilliyin əvvəlinə yaxın bu məskənlər tədricən müdafiə divarları ilə əhatələnir və əsl qalalara çevrilirdi. **E.ə. IX–VIII əsrlərdə** Mannada yadelli hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə divarları olan qala-şəhərlər mövcud idi. Qala-şəhərlərin heç də hamısı yaşayış məntəqələri deyildi. Onların bəzisi yaşayış məskənlərinin yollarını qoruyan müdafiə qurğuları idi. Düşməndən müdafiə üçün bu qala-şəhərlərdə müəyyən qədər qoşun saxlanılırdı. Hücum təhlükəsi olanda mal-qara və yaxın kəndlərin sakinləri burada müdafiə olunurdu.

İzirtu, Uraş, Uşkaya, Sirdakka, Ziviyə, Həsənli və başqa şəhərlər qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Həsənli qala-şəhərində iki-üç mərtəbəli binalar, məbəd tikilmişdi.

Mannada təsviri sənət də inkişaf etmişdi. Manna sənətkarlarının hazırladığı və dövrümüzə qədər gəlib çıxmış qızıl cam üzərində çox maraqlı təsvirlər vardır. Dağkeçisi və ya ceyran başı formasında hazırlanmış qızıl və gümüş qədəhlər (**ritonlar**) mannalı ustaların yüksək sənətkarlığından xəbər verir. Müxtəlif əşyalar üzərində aslan ovlayan hökmdar, maral, dağ-qoçu, dirilik ağacı ətrafında keçİ və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur.

Din və əsatirlər. Manna əhalisinin etiqadlarında dirilik ağacına sitayiş böyük yer tuturdu. Sənətkarların hazırladıqları bir çox metal və sümük əşyalarda, möhürlərdə dirilik ağacı və

Manna sənətkarlarının düzəltdiyi əşyalar
(*metalişləmə sənəti*)

«Dirilik ağacı»
ətrafında təsvirlər
(qızıl qab
üzərindəki
təsvir)

yanlarında ayaq üstə durmuş və yaxud diz çökmüş heyvanlar təsvir olunur. Dirilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi ideyasını, qədim əhalinin axirətə inamını təcəssüm etdirirdi.

Mannalılar müxtəlif tanrılara sitayiş edirdilər. İbadət üçün xüsusi binalar – məbədlər tikir, ora tanrıların heykəllərini qoyurdular. Sənətkarlar müxtəlif əşyalar üzərində Manna əsatirləri ilə bağlı səhnələr təsvir edirdilər. Belə təsvirlərdə **qrifon***, qanadlı qoç, insan sifətli öküz, **sfinks*** və s. mühüm yer tuturdu.

Həsənliyə tapılmış qızıl cam üzərindəki rəsmlər də mannalıların dini görüşləri ilə bağlıdır. Camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üzərində üç tanrı – Günəş, Ay, Külək-yağış

Mannalıların dini təsəvvürləri haqqında danışın.

***Qrifon** — aslan bədənli, qartal qanadlı, aslan və ya qartal başlı əfsanəvi heyvan

***Sfinks** — aslan bədənli, insan başlı əfsanəvi varlıq

Mannada istifadə olunan yazı növünü müəyyən edin.

tanrıları təsvir edilmişdir. Mannalılar tanrıları qanadlı təsvir edirdilər.

Yazı və dil. Azərbaycanın cənubunda əhali *mixi yazı* ilə tanış idi. Mannada yerli yazı növü də olmuşdur. Ziviyədən tapılmış gümüş sini üzərində həkk edilmiş işarələr heroqlif yazı növünə aiddir.

Qaynaqlarda Manna ilə bağlı yer və şəxs adları Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarının yaşadığını göstərir. Turukki adı türk tayfa adının ilkin forması hesab edilir. Manna hökmdarlarının adları da türk sözləri ilə izah olunur. Aza adı türkmənşəli ağa – «böyük qardaş», Ullusunu «ən böyük», «ən ulu» mənasını daşıyır. Bu, onu göstərir ki, Manna əhalisinin əsas dili qədim türk dili olmuşdur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mannada sənətkarlığın inkişafına nə zəmin yaratmışdı? Müəyyənləşdirin.
2. Mannalılar sənətin hansı sahələri ilə məşğul olmuşlar?
3. Mannalıların qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrini təsvir edin.
4. Mannada memarlıq sənəti necə inkişaf etmişdi?
5. Manna şəhərlərinin ərazisindən tapılmış əşyaların üzərindəki təsvirlər nəyi əks etdirir?
6. Mannalıların yazısı və dili nəyi sübut edir?

«Mannanın təsərrüfat həyatı onun mədəniyyətinə necə təsir göstərmişdi?» mövzusunda esse yazın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Manna dövlətinin yaranmasına təsir göstərən amilləri şərh edin.
2. Manna dövləti necə idarə olunurdu?
3. İrənzunun dövründə Mannanın qüdrətli dövlətə çevrilməsini faktlarla şərh edin.
4. Mərkəzləşdirmə siyasətinin ölkənin möhkəmlənməsinə təsirini izah edin.
5. İrənzunun mərkəzləşdirmə siyasəti niyə bəzi canişinlərin xoşuna gəlmirdi?
6. Mannanı müdafiə etməkdə Assur hökmdarlarının marağı nə idi?
7. Manna, Assur və Urartu ərazilərini xəritədə göstərin.
8. İskit padşahlığı nə zaman və hansı ərazidə yaranmışdı?
9. İskit padşahlığının yaranması bölgədəki siyasi vəziyyəti necə dəyişdi?
10. Mannada atçılığın inkişafı haqqında danışın.
11. Mannanı Assura yaxınlaşdıran səbəbləri izah edin.
12. Manna Urartu hücumlarından necə xilas oldu?
13. Manna hökmdarı Ahşeri nə üçün Assur dövləti ilə münasibətləri pozdu?
14. Zaman oxu üzərində Manna dövlətinin mövcud olduğu müddəti hesablayın.
15. Manna hansı dövlət tərəfindən və necə süquta uğradıldı? İzah edin.
16. Mannanın müstəqil dövlətçiliyinin əhəmiyyətini izah edin.
17. Mannada metalışləmə sənətinin inkişafına hansı amillər zəmin yaratmışdı?
18. Həsənlidə tapılmış qızıl cam üzərindəki təsvirlər nəyi sübut edir?
19. Mannalılar hansı yazı növlərindən istifadə etmişlər?
20. Mannalıların dini görüşlərini şərh edin.
21. Mannalıların dilinin türk dili olduğunu hansı faktlar sübut edir?

13. AZƏRBAYCAN MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİLƏR İMPERİYASI* DÖVRÜNDƏ

«*Kiçik Midiya*», *Qaumata*, *satrap*, *Makedoniyalı İskəndər*,
Atropat

«*Ümumi tarix*»
fənnindən Midiya
dövlətinin necə ya-
randığını xatırla-
yın.

Midiya dövləti
tərəfindən işğal
edildikdən sonra
Manna əhalisinin
vəziyyətini müəy-
yən edin.

Bu dövrdə Azər-
baycanın şimal tor-
paqlarındakı vəziy-
yəti müəyyən edin.

**Azərbaycan torpaqları Midiya imperiyası-
nın tərkibində.** E.ə. VII əsrin əvvəlində Midiya
Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevrildi. Manna
ərazilərinin imperiyaya qatılması Midiya döv-
lətinin iqtisadiyyatında yüksəliş yaratdı. İnki-
şaf etmiş kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa və
şəhər həyatına malik olan Manna Midiya əya-
lətləri arasında ən yüksək inkişaf səviyyəsinə
çatmış ölkə idi. Ona görə də Manna bu imperi-
yanın iqtisadi-mədəni mərkəzinə çevrildi. Man-
nanın əhalisi Midiya tayfaları ilə yaxınlaşaraq
Midiya dilinin ləhcələrini qəbul etdi. Mannanın
özü isə «**Kiçik Midiya**» adlanmağa başladı.

Mənbələrdə Azərbaycanın şimal torpaqlarının
Midiyaya tabe olması haqqında heç bir məlumat
yoxdur. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında
yaşayan əhalinin siyasi müstəqilliyini saxla-
dığını göstərir. Bununla belə, burada yaşayan
tayfalar, şübhəsiz ki, qonşuluqda yerləşmiş
güclü Midiya dövləti ilə iqtisadi və mədəni əla-
qələr saxlamışlar.

İşğalçı müharibələri nəticəsində yaranmış
qüdrətli Midiya dövlətinin siyasi, iqtisadi əsası
möhkəm deyildi. Herodot yazırdı ki, «midiyalılar
onlara yaxınlıqda olan xalqlar üzərində, bu xalq-
lar öz qonşuları üzərində, qonşular isə onlarla
həmsərhəd olan xalq üzərində ağalığ edirdi».

E.ə. 550-ci ildə Əhəmənilər nəslindən olan
II Kir Midiya dövlətinə məxsus torpaqları ələ

*İmperiya – ayrı-ayrı ölkələrin işğalı nəticəsində yaranan, çox geniş əraziyə
malik dövlət

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin 2-ci yarısı – e.ə. VI əsrin ortaları)

keçirib Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Bununla da, Midiya dövlətinin tərkibində olan qədim Azərbaycan torpaqları Əhəmənilərin hakimiyyəti altına düşdü.

Azərbaycan torpaqları Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. II Kir Lidiyanı, Babilistanı, Misirə qədər olan torpaqları da tutub Əhəmənilər dövlətinə birləşdirdi və böyük imperiya yaratdı.

II Kirin yaratdığı imperiya da möhkəm deyildi. O, farslara böyük imtiyazlar vermişdi. Ən mühüm mülki və hərbi vəzifələr fars əyanlarının əlində idi. Bütün farslar vergilərdən və icbari işlərdən azad edilmişdilər.

E.ə. 530-cu ildə II Kir Araz çayından şimalda yaşayan massagetlər üzərinə yürüş etdi. Lakin o, vətəni ürəkdən sevməyən massaget hökmdarı məğrur **Tomiris** tərəfindən məğlub edilib öldürüldü.

«Ümumi tarix»
fənnindən xatırlayın: Əhəmənilər Midiyada necə hakimiyyətə gəldilər?

Tomiris

Əhəməni hakimiyyəti dövründə Azərbaycan əhalisinin vəziyyətini müəyyən edin.

Qaumata hərəkətinin ideya və məqsədini aydınlaşdırın.

Əhəmənilər imperiyasının sərhədləri çox geniş idi. Bu imperiyaya qatılmış ərazilər arasında Azərbaycan torpaqları da var idi. Herodot farsların hökmranlığının Qafqaz sıra dağlarına qədər yayıldığını yazırdı.

Əhəməni zülmünə qarşı mübarizə. Tabe edilmiş ərazilərdə yaşayan tayfalar Əhəmənilər dövlətinə vergi verir və müharibə zamanı

onun ordusunu hərbi dəstələrlə təmin edirdilər. Vergilər ağır, mükəlləfiyyətlər isə çox idi. Silah gücünə tabe edilmiş tayfalar Əhəmənilərin zülmünə tabe olmaq istəmirdilər. Əhalinin narazılığı getdikcə artırdı. Belə bir şəraitdə «Kiçik Midiya»da maqlar tayfasına mənsub olan Qaumata üsyan qaldıraraq çevriliş etdi.

Qaumatanın başçılıq etdiyi hərəkət hökmran fars sülaləsinin zülmünə qarşı yönəlmişdi. Qaumata əsilzadələrin əmlakını, qullarını əllərindən aldı. O, imperiyanı farsların deyil, midiyalıların başçılığı altında idarə etmək istəyirdi. Lakin e.ə. 522-ci ildə Qaumata öldürüldü. Hakimiyyətə gəlmiş I Dara üsyanı yatırırdı. O, dövləti möhkəmləndirmək üçün Əhəmənilər imperiyasını 20 **satraplığa** (canişinliyə) böldü. Azərbaycan torpaqları Midiya satraplığına daxil edildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanın şimal vilayətləri xeyli inkişaf etmiş əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatına malik idi. Burada mövcud olan suvarma əkinçiliyi bol məhsul götürməyə imkan verirdi. Sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Əhali qonşu ölkələrdə yaşayan tayfalarla iqtisadi-mədəni əlaqə saxlayırdı.

Azərbaycan Əhəməni dövlətinin süqutu zamanı. E.ə. IV əsrin II yarısında Əhəməni dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəifləmişdi. Satraplar Əhəməni şahından çəkinmir, özlərini müstəqil hakim kimi aparırdılar. Bu zaman Midiyanın satrapı **Atropat** idi. Atropat müstəqil siyasət yeridirdi.

Makedoniyalı İskəndər (e.ə. 336 – e.ə. 323-cü illər) Şərqə yürüşü zamanı Əhəmənilər imperiyasına dağıdıcı zərbələr vurdu.

E.ə. 331-ci ildə Şimali Mesopotamiyada **Qavqamel** adlı yerdə Makedoniyalı İskəndərlə Əhəmənilər arasında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə Əhəməni ordusunun tərkibində qədim Azərbaycanın əhalisi: **albanlar, saklar, kaspilər** və b. tayfalardan təşkil olunmuş hərbi dəstələr də vuruşurdular.

Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilərə qalib gəldi. Beləliklə, **e.ə. 330-cu** ildə Əhəmənilər imperiyası süqut etdi. İskəndər tutduğu ərazilər hesabına böyük imperiya yaratdı.

«Ümumi tarix»
fənnindən xatırlayın: Əhəməni hökmdarı III Daranın aqibəti necə oldu?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mannanın Midiya imperiyasına qatılmasının Midiya üçün əhəmiyyətini müəyyənləşdirin.
2. II Kirin farsmeyilli siyasətinə münasibət bildirin.
3. Azərbaycan torpaqlarının daxil edildiyi satraplıq necə adlanırdı?
4. Əhəmənilər dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarında əhalinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
5. Qədim Azərbaycan əhalisi Əhəmənilər dövlətinin tərkibində hansı mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdi?

«Küçük Midiya» Əhəməni hakimiyyətinə qarşı» — adlı hekayə qurun.

14. ATROPATENA DÖVLƏTİ

Atropatena, müqlər, kaspilər, kadusilər, mataylar, Perdikki, Azərbaycan, Qazaka, «Midiya yağı»

Atropatın diplomatik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Atropatla
Makedoniyalı
İskəndərin görüşü

Dövlətin yaranması. Makedoniyalı İskəndər Əhəməni hökmdarı III Daranı məğlub etdikdən sonra buraya yerli hakimlərdən canişinlər təyin etdi.

Makedoniyalı İskəndər Əhəməni dövlətini süquta uğradanda Atropat hüzuruna gəlib ona boyun əyməmişdi. Ona görə də İskəndər onu satraplıqdan azad edib yerinə başqasını təyin etmişdi. Lakin sonradan Atropat makedoniyalılarla münasibətləri qaydaya qoydu. Atropat böyük dövlət xadimi idi. O, İskəndərlə hərbi mübarizənin faydasız olmasını başa düşdüyü üçün ona yaxınlaşmaq yolunu seçdi. Makedoniyalıları Atropatı ondan asılı olan vilayətlərdən birinin – «Kiçik Midiya»nın hakimi kimi tanıdılar. İmperiyanın qalan ərazilərində – «**Böyük Midiya**»da isə makedoniyalıları ağalığ

edirdilər. Diplomatik bacarığı sayəsində Atropat makedoniyalıların «Kiçik Midiya» ərazilərinə soxulmasının qarşısını aldı.

Strabon yazırdı ki, «Atropat bu ölkənin makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol vermədi».

«Böyük Midiya»da makedoniyalıları qarşı üsyan baş verdi. Üsyanın başçısı Bariaks adlı şəxs idi. Atropat üsyanı yatırdı və Bariaksı əsir alaraq İskəndərə təhvil verdi. İskəndər sərkərdəsi Perdikkanı Atropatın qızı ilə evləndirdi.

Atropatena dövlətinin yaranmasında Atropatın rolunu dəyərləndirin.

Qədim Azərbaycan dövləti Atropatena

Atropatenanın yerləşdiyi məkanı, ərazini təsvir edin.

Atropatenanın əhalisi və onların məşğuliyyətini təsvir edin.

Atropatenada sənətkarlığın inkişafına şərait yaranan amilləri şərh edin.

Perdikka ilə qohumluq Atropatın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya parçalandı, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri də Atropatena idi. **E.ə. 321-ci ildə** Atropat müstəqil dövlətin hökmdarı oldu. Bu dövlət onun adı ilə **Atropatena** və ya **Atropat Midiyası** adlandırıldı.

Azərbaycan coğrafi adının yaranmasını Atropatenanın adı ilə bağlayırlar. Azərbaycan adı qaynaqlarda VII əsrdən, ərəblərin bu torpağı istila etməsindən sonra çəkilir.

Atropatena (Adərbayqan) dövləti, əsasən, **indiki Cənubi Azərbaycanı və Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayonlarını** əhatə edirdi. Ölkənin qərbində Zaqros dağları, şimalında Qaradağ silsiləsi yerləşirdi. Ən böyük düzənlik ərazisi Urmiya gölündən cənubda idi. Atropatenanın paytaxtı **Qazaka** şəhəri idi.

Əhali. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında qədim dövr müəlliflərinin yazılarında məlumatlar vardır. Bu məlumatlarda göstərilir ki, Atropatenada müxtəlif tayfalar – **müqlər, maqlar, kaspilər, kadusilər, mataylar** yaşamışlar. Bu tayfalardan çoxu türksoylu idi və artıq **e.ə. IV əsrdə Azərbaycan ərazisində vahid türk xalqı yaranmağa başlamışdı**. Sonrakı əsrlərdə bu inkişaf daha da dərinləşmişdir.

Təsərrüfat. Atropatenada əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi.

Əkinçilikdə buğda və arpa üstünlük təşkil edirdi. Ölkənin dağlıq ərazilərində mal-qara sürüləri, at ilxıları saxlanılırdı. Qoyunçuluq toxuculuğun inkişafına zəmin yaradırdı.

Ölkənin zəngin faydalı qazıntı yataqlarından mis, dəmir, qızıl, gümüş və s. çıxarılırdı.

Bu işə sənətkarlığın silahqayırma, zərgərlik və digər sahələrinin inkişafına səbəb oldu.

Sənətkarlar metal və gil qablar, silahlar, toxuculuq məhsulları, bəzək şeyləri və s. hazırlayırdılar. Ticarətdə puldan geniş istifadə olunurdu. Atropatena ərazisində tapılan ən qədim pullar Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilmişdir.

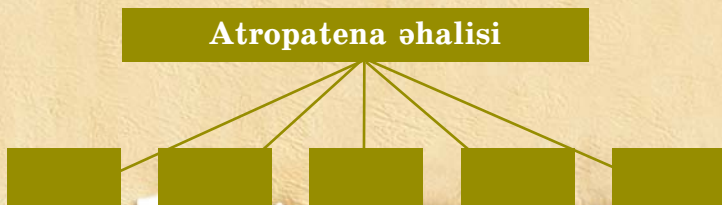
Atropatenada neft yataqları var idi. Nefti «*Midiya yağı*» adlandırırırdılar. Ondan hərbi işində istifadə olunurdu.

Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilən pullar

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Necə oldu ki, Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi?
2. Azərbaycan coğrafi adı mənbələrdə nə vaxtdan səslənmişdir?
3. Atropatena (Adərbayqan) dövlətinin ərazisi hansı torpaqları əhatə etmişdi? Müəyyənləşdirin.
4. Atropatena əhalisinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
5. Atropatena əhalisi hansı tayfalardan ibarət idi? Sxemi işləyin.

«Atropatenada sənətkarlıq və ticarət» – məlumat toplayın və esse yazın.

15. ATROPATENANIN QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Selevkilər, Maqneziya döyüşü, Roma—Atropatena—Parfiya

Atropatena dövlətinin yenidən müstəqillik qazanmasının səbəbini izah edin.

Atropatena ilə Parfiyanı bir-birinə hansı ümumi maraq yaxınlaşdırırdı?

Atropatena və Selevkilər. Makedoniyalı İskəndərin vəfatından sonra yaranan dövlətlərdən biri də Selevkilər dövləti idi. *E.ə. 223-cü* ildə Selevkilər dövlətində hakimiyyətə gələn **III Antiox** qonşu əraziləri işğal etmək üçün yürüslərə başladı. O, Atropatenanı asılı vəziyyətə saldı.

E.ə. II əsrin ortalarına yaxın Roma respublikası Aralıq dənizi hövzəsində ən güclü dövlətə çevrilmişdi. Roma öz hakimiyyətini Aralıq dənizi hövzəsində daha böyük ərazilərə yaymağa çalışırdı. Ona görə də Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibələr baş verirdi.

E.ə. 190-cı ildə Maqneziya adlı yerdə romalılar Selevkiləri məğlubiyyətə uğratdılar. Selevkilər dövləti parçalandı. Atropatena dövləti yenidən müstəqil oldu.

Atropatena—Parfiya, Atropatena—Roma münasibətləri. Atropatenanın qonşuluğunda olan **Parfiya dövləti** Selevkilər dövlətinin zəifləməsi nəticəsində meydana gəlmişdi. *E.ə. II əsrdə* artıq güclənmiş olan Parfiya və Roma dövlətləri Ön Asiyada ağalığ uğrunda mübarizə aparırdılar. Parfiya və Atropatena Romanı öz müstəqillikləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Romaya qarşı mübarizə Atropatena ilə Parfiyanı bir-birinə yaxınlaşdırırdı.

E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Romanın işğalçılıq siyasəti gücləndi. Romalılar **Lukull** və **Pompeyin** başçılığı ilə Şərqi hərbi yürüslər etdilər. Bu yürüslər zamanı Atropatena Romadan asılı vəziyyətə düşsə də, ölkəni romalı canişinlər deyil, yerli hökmdarlar idarə edirdilər.

E.ə. I əsrin ortalarında Roma ilə Parfiya arasında münasibətlər daha da kəskinləşdi və **e.ə. 53-cü ildə** müharibəyə səbəb oldu. Parfiya qoşunları romalıları məğlubiyyətə uğratdılar. Hərb meydanında 20 mindən çox Roma döyüşçüsü həlak oldu. Həmin döyüşdə Atropatena dövləti Parfiyanın tərəfində idi. Qədim yunan tarixçisi Strabon yazırdı ki, hərbi gücünə görə Atropatena çox qüvvətli bir ölkədir. O, döyüşə 10 min süvari, 40 min piyada çıxara bilər. Bu, o dövr üçün çox böyük hərbi qüvvə idi. Roma ilə Parfiya arasında müharibə bununla bitmədi. **E.ə. 38-ci ildə** baş verən döyüşdə bu dəfə romalılar parfiyalıları ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

E.ə. 36-cı ilin yayında Roma sərkərdəsi **Antoni** Parfiya üzərinə hücumu keçdi. Lakin o, naməlum səbəbdən Parfiyanın paytaxt şəhəri Ktesifon tərəfə deyil, şimala üz tutdu və bu istiqamətdə irəliləyərək Atropatenaya çatdı. Antoni Atropatenanın şəhərlərindən biri olan

«Roma—Atropatena münasibətləri» təsvir edin.

Atropatenalılının romalılarla döyüşdə qələbəsinə kömək edən amilləri izah edin.

Antoninin Atropatenaya hücumu

E.ə. I əsrin sonlarında Atropatena–Parfiya münasibətlərini şərh edin.

Atropatena-nın xarici siyasətini izah edin.

Fraaspaya hücum etdi. Fraaspa Atropatena hökmdarının qış iqamətgahı idi. Şəhər yaxşı müdafiə olunurdu. Ona görə də uzunsürən mühasirə heç bir nəticə vermədi. Romalılar geri çəkildilər. Bu döyüşlərdə Antoni 35 min nəfərə yaxın əsgər itirdi və Atropatena-nı tərk etməyə məcbur oldu.

E.ə. I əsrin sonlarında Atropatena ilə Parfiya arasında münasibətlər pisləşdi. Parfiya Atropatena-nı özünə tabe etməyə çalışırdı. Belə bir şəraitdə Atropatena Roma ilə dostluq münasibətləri yaratmağa səy göstərirdi. Lakin bütün bu söylərə baxmayaraq, Parfiya Atropatena dövlətini öz nüfuz dairəsinə salmaq niyyətindən əl çəkmədi. **Eramızın 20-ci ilində** Atropatena Parfiyanın (Arşakilər sülaləsinin) hakimiyyəti altına düşdü. Parfiya dövlətinin süqutuna qədər Atropatena bu dövlətin tərkibində qaldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Atropatena Selevkilərin əsarətindən necə qurtardı?
2. Parfiya və Atropatena Romanı nə üçün təhlükə hesab edirdilər? İzah edin.
3. E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Roma–Atropatena münasibətləri necə idi?
4. Romalıların Fraaspaya hücumunun nəticəsini şərh edin.
5. Atropatena–Parfiya münasibətləri nə ilə nəticələndi?
6. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Atropatena				
Mövcud olub	Ərazisi	Əhalisi	Müttəfiqi	Düşmənləri

Atropatena-nın qonşu dövlətlərlə münasibəti haqqında material toplayın, təqdimat edin.

16. ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

Atropatena şəhərləri, zərdüştilik, «Avesta», maq

Şəhərlər. Qədim yunan və Roma müəllifləri **Strabon, Plutarx, Ptolemey** və başqalarının əsərlərində Atropatena şəhərləri haqqında məlumatlar vardır. Arxeoloji qazıntılar da göstərir ki, Atropatena ərazisində zəngin maddi mədəniyyət abidələri mövcud olmuşdur.

Ölkənin paytaxtı Qazaka şəhəri arxeoloji cəhətdən daha yaxşı öyrənilmişdir. Burada aşkar olunmuş ictimai binalar, yaşayış evləri, məbədlər şəhərsalma mədəniyyəti və əhalinin dini görüşləri haqqında təsəvvür yaradır. Atropatenada **Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aqnazana** kimi şəhərlər var idi.

Şəhərlər karvan yolları üzərində və böyük məbədlərin ətrafında yaranmışdır. Bəzi şəhərlər ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhər əhalisi sənətkarlıq və ticarətlə, şəhəratrafi ərazilərdə isə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

Memarlıq. Şəhərlərin ərazisi böyük, əhalisi çox idi. Möhtəşəm müdafiə divarları şəhərləri düşmən hücumlarından qoruyurdu. Atropatenada binaların tikintisində daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, ağacdən istifadə edirdilər. İctimai binaların tikintisində ağac sütunlardan geniş istifadə olunurdu. Sütunlar iri daş altlıqların üstündə ucaldılırdı. Binaların üstü yastı və tağ şəklində olub, kirəmitlə örtülürdü.

Ellin* mədəniyyəti və onun Atropatena mədəniyyətinə təsiri. Atropatena memarları qonşu ölkələrin memarlığı ilə yaxşı tanış idilər.

Atropatenada — Cənubi Azərbaycanda bu gün hansı şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınır? Xəritə üzərində qeyd edin.

Atropatena memarlığını təsvir edin.

Yunan mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə böyük təsirini izah edin.

* **Ellinlər** — qədim yunanların özlərinə verdikləri ad

Zərdüşt

Atropatenalılaların dini görüşləri barədə danışın.

Zərdüştülərin ibadət gahı

Binaların tikilişində Atropatena mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri aydın hiss olunur. Tikinti materialı kimi **kirəmitdən*** istifadə edilməsi də yunan mədəniyyətinin təsirinin nəticəsidir.

Kerifto adlı yerdə qayada oyulmuş möhtəşəm memarlıq abidəsinin giriş hissəsinin üstündə yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Məbədin yunan əsatirinin qəhrəmanını **Herakla** məxsus olduğu göstərilir.

Din. Atropatena əhalisi **Zərdüştün** yaratdığı **zərdüştilik** dininə sitayiş edirdi. Bu dinin kahini **maq** adlanırdı.

Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı «**Avesta**»ya görə, dünyada iki qüvvə – xeyir (**Hörmüzd**) və şər (**Əhrimən**) daim bir-biri ilə mübarizə aparır. Mübarizə nə qədər ağır olsa da, xeyir qalib gəlir.

Zərdüştilər odu müqəddəs sayırdılar. Onlar məbədlərdə od yandırır və onu sönməyə qoy-murdular. Bu dinin ehkamlarına görə oddan başqa, torpaq və su da müqəddəs hesab edilir.

Zərdüştiliyin baş məbədlərindən biri paytaxt Qazaka şəhərində yerləşirdi. Bu məbəd İslam dini yayılıb möhkəmlənənə qədər öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Sasani hökmdar-

* **Kirəmit** – damların üstünü örtmək üçün gil löhvə

larının tacqoyma mərasimi Novruz bayramı günündə bu məbəddə keçirilirdi. Sonralar zərdüştilik dini təkallahlı dinlər tərəfindən sıxışdırıldı.

Rəvayətə görə, «Avesta»nın 12 min inək dərisi üzərinə yazılmış ilkin variantı *e.ə. 330-cu ildə* Makedoniyalı İskəndər Persopolda Əhəmənilər sarayını yandırarkən məhv olmuşdur.

III–VII əsrlərdə Sasanilər sülaləsi dövründə «Avesta» yenidən toplanmışdır. Fransız alimi *Anketil Düperon* onu fransız dilinə tərcümə etmiş və bundan sonra «Avesta» Avropada yayılmışdır.

Zərdüştiliyin ən böyük icmaları hazırda Hindistanda (parslar) və İranda (gəbrlər) mövcuddur.

Zərdüşt dininin mahiyyətini izah edin.

Əhəmənilər sarayının yandırılması

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Atropatenada hansı şəhərlər var idi?
2. Atropatenada şəhərlər harada salınmışdı?
3. Atropatenalılar hansı dinə sitayiş edirdilər?
4. Zərdüştilik dini haqqında nə bilirsiniz? Şərh edin.
5. Qazakadakı atəşpərəstlik məbədində hansı böyük mərasim keçirilirdi? Təsvir edin.
6. Zərdüştilik nə vaxta qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdı?

«Atropatena mədəniyyəti» haqqında məlumat toplayın və esse yazın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Mannanın Midiya əsarətinə düşməsinin onun üçün hansı nəticələri oldu?
2. Əhəmənilər dövləti satraplığa bölünmüşdü. Bu inzibati bölgünün onlar üçün mahiyyətini izah edin.
3. Atropatla İskəndərin münasibətlərini şərh edin.
4. Atropatena nəyə görə bəzən «Atropat Midiyası» da adlanırdı?
5. Atropatenanın yerləşdiyi coğrafi məkanın təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Atropatena dövlətinin yaranmasından neçə il əvvəl Manna dövləti yaranmışdır?
7. Atropatena dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti müəyyən edin.
8. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı və qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında məlumatları necə əldə edirik?
9. Atropatena əhalisi hansı dinə sitayiş edirdi?
10. Selevkilər dövləti hansı şəraitdə yarandı?
11. Atropatenadan keçən karvan yolları üzərində hansı şəhərlər var idi?
12. Nəyə görə Atropatena ərazisindən Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilmiş pullar tapılmışdır?
13. Atropatena nə vaxt Selevkilərdən asılı vəziyyətə düşdü?
14. Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibəyə səbəb nə idi?
15. E.ə. 53-cü il və e.ə. 36-cı ildə Parfiya—Roma müharibələrinin nəticələri nə oldu?
16. Romalıların Şərqə yürüşlərinə kimlər başçılıq etmişlər?
17. Ellin mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə necə təsiri olmuşdu?
18. Atropatenada dini məbəd hansı şəhərdə idi?
19. «Avesta» kitabı nə üzərində yazılmışdır?
20. Necə oldu ki, «Avesta» Avropada yayıldı?
21. Zərdüştilər nəyi müqəddəs hesab edirdilər?

17. ALBANIYA DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Qafqaz Albaniyası, leqlər, kadusilər, kaspilər, utilər, amardlar, qarqarlar, Ay məbədi

Əhali. Albaniyanın əhalisi türkdilli və Qafqazdilli tayfaların birliyindən ibarət idi. Bu tayfaların arasında **albanlar** çoxluq təşkil edirdilər. Qaynaqlarda Albaniyada 26 dildə danışan tayfaların yaşaması göstərilir. Albaniya ərazisində albanlardan başqa **leqlər, kadusilər, kaspilər, utilər, qarqarlar** və b. tayfalar da yaşamışlar.

Strabonun məlumatından Albaniyanın mərkəzləşmiş dövlət olması aydın görünür. Strabon yazırdı ki, indi bir hökmdar onlara hakimdir. Əvvəllər hər bir qəbilənin öz hökmdarı var idi.

Qədim Albaniyanın əhalisini təşkil edən tayfalar müəyyənləşdirin.

Müasir xəritə üzərində Albaniyanın ərazisini müəyyən edin.

Albaniya dövləti e.ə. III əsrdə

Qədim yunan tarixçisi Strabon Kür çayının Albaniya ərazisi ilə axaraq dənizə töküldüyünü və Kaspiana vilayətinin Albaniyanın tərkibinə daxil olduğunu qeyd edirdi. Xəzər dənizi Alban dənizi də adlanırdı.

Qədim qala divarları.
(Çuxur Qəbələ kəndi)

Albaniyada əhali arasında təbəqələşməni təsvir edin.

Hazırda Azərbaycanda Qafqazdilli tayfalar da yaşayırlar. Bunlar Qəbələ rayonunun Nic kəndində utilər, Quba rayonunun Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlulardır.

Ərazi. Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının dağılmasından sonra yaranan müstəqil dövlətlərdən biri də Albaniya dövləti idi. Albaniya dövləti *e.ə. IV əsrin axırı – III əsrin əvvəllərində* yaranmışdı.

Albanlar İberiya (Gürcüstan) ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşamışlar. Şimalda bu ərazi Qafqaz dağları, cənubda Atropatena ilə həmsərhəd idi.

Albaniya dövlətinin ərazisinə müasir *Azərbaycan Respublikasının ərazisi, indiki Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Dağıstanın cənub rayonları və Gürcüstanın Alazan (Qanıx) vadisi* daxil idi.

Albaniyanın ictimai və siyasi quruluşu. Albaniyada şəhərlər möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu.

Bəzi yaşayış evləri daha geniş olub, tikintisində çiy və bişmiş kərpicdən, yonulmuş daş materialından istifadə edilirdi.

Albaniyanın əhalisi ictimai vəziyyətinə görə fərqlənirdi. Varlılara məxsus evlərin üstü kərmitlə örtülürdü. Yoxsulların evləri isə çiy kərpicdən tikilir, damı qamış və torpaqla örtülürdü.

Xristianlıq və İslam dini qəbul edilənədək dəfn zamanı qəbirlərə geyim, qab-qacaq, əmək alətləri, silah, bəzək şeyləri qoyulurdu. Əhəlinin varlı təbəqəsinə məxsus olan insanların məzarına qızıl və gümüşdən bəzək əşyaları da qoyurdular.

Padşah, ordu başçısı və hakimlər, din xadimləri (kahinlər) yüksək təbəqəyə aid idilər. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli şəxs Ay məbədinin baş kahini idi. Onlardan sonra hərbcilər müəyyən mövqe tuturdu.

Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olanlar, əsasən, azad insanlar idilər.

Hökmdarın və yuxarı təbəqənin təsərrüfatında və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən istifadə olunurdu. Buna baxmayaraq, Albaniyada quldarlıq Şərqlə dövlətlərindəki səviyyəyə qalxmamışdır.

Albaniya əhalisi çox döyüşkən, cəsur olmuşdur.

Strabon yazırdı ki, alban döyüşçüləri zirehli paltar (geyim) geyir, başlarına dəbilqə qoyur, böyük uzunsov qalxan, ox-yay və **mizraq*** ilə silahlanırdılar.

* **Mizraq** – sivri uclu döyüş aləti, nizə

Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyəti:

1-ci təbəqə

- * padşah
- * ordu başçısı
- * hakimlər

2-ci təbəqə

- * din xadimləri

3-cü təbəqə

- * hərbcilər

4-cü təbəqə

- * təsərrüfatda işləyənlər

Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyətini müəyyən edin.

Tunc dəbilqə
(*Qəbələ*)

Silah nümunələri
(*Ağsu*)

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albaniya ərazisindəki tayfaların adlarını söyləyin.
2. Alban dövləti hansı şəraitdə yarandı?
3. Albanlar hansı ərazilərdə yaşamışlar? Xəritədə göstərin.
4. Qədim yunan tarixçisi Strabon Albaniya haqqında hansı məlumatı verir?
5. Albaniyada dövlət necə idarə olunurdu?
6. Əhali necə təbəqələşmişdi? Təsvir edin.
7. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Qədim Albaniya

Yaranması	Ərazisi	Əhalisi	İdarəetmə	Təsərrüfat həyatı

«Albaniyada əhalinin təbəqələşməsi» mövzusunda mətn tərtib edin.

18. ALBANIYADA ƏHALİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI. ŞƏHƏRLƏR

Əldəyirmanı, pul dəfınələri, Kabalaka, Ayniana, Anariaka

Əhalinin məşğuliyyəti. Yunan—Roma müəlifləri Albaniya torpaqlarının çox bərəkətli, əhalisinin isə sıx olduğunu yazırdılar.

Albanlar əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, maldarlıqla məşğul olur, arpa, buğda, darı yetişdirirdilər. Taxılı dəmir oraqla biçir, xırmanda ağac vəllə döyürdülər. Ehtiyat taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar. Dənli bitkiləri, əsasən, dən daşları ilə üydürdülər. Əldəyirmanlarından da istifadə edirdilər.

Eramızın ilk əsrlərindən Albaniyada su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur. Təsərrüfatda üzümçülük və şərəbçilik xüsusi yer tutmuşdur.

Albaniyada çoxsaylı mal-qara sürüləri, at ilxıları var idi. Minik atlarından hərbi işdə geniş istifadə olunurdu. Atlı (süvari) hərbi dəstələr yaradılmışdı.

Təsərrüfat həyatında balıqçılıq mühüm yer tuturdu. Balığın piyindən sürtkü yağı, içəli-tindən isə xüsusi yapışqan hazırlayırdılar.

Sənətkarlıq və ticarət. Albaniya ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxsaylı əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, bəzək şeyləri və s. tapılmışdır.

Albaniya şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Peşəkar sənətkarlar, əsasən, şəhər emalatxanalarında işləyirdilər.

Albaniyada zəngin yerli filiz yataqlarının olması metalışləmə sənətinin inkişafına zəmin yaratmışdı. Sənətkarlar müxtəlif növ silahlar (zireh, qılınc, xəncər, ox, nizə ucluqları), əmək

Albaniyada təsərrüfatın inkişafı haqqında danışın.

Dəmir oraql

Romalı tarixçi Elian yazırdı: «Mən eşitmişəm ki, Kaspilər balıq ovlayır, duzlayır, qurudur, dəvələrə yükləyib başqa şəhərlərə aparırlar. Kaspi torpağında böyük göl (Xəzər dənizi nəzərdə tutulur) var. Orada «şişburun» adlanan böyük balıqlar olur. Kaspilər onları tutur, dəvələrə yükləyib Ekbatanaya aparırlar. Bu balıqların piyindən məlhəm düzəldirlər».

Bəzək əşyası

Albaniyada inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrini müəyyən edin.

Gil qablar

alətləri (balta, bıçaq, oraq, qayçı və s.), bəzək şeyləri (üzük, sırğa, biləzik, muncuq və s.) hazırlayırdılar.

Dulusçuluq sənəti inkişaf etmişdi. Qazıntılar göstərir ki, əhalinin təsərrüfat həyatında və məişətində saxsı məmulatı geniş yer tutmuşdur. Sənətkarlar gildən tikinti materialı (kirəmit, kərpic), müxtəlif qablar, insan və heyvan fiqurları hazırlayıb və dulus kürələrində bişirirdilər. Gil qabları insan, heyvan, quş, bitki rəsmləri ilə və həndəsi fiqurlarla bəzəyirdilər. Albaniyada eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq yerli şüşə qablar hazırlamışlar.

Dövlətin yaranması ilə **möhürlər** meydana gəlmişdi. Möhürlər üzük formasında düzəldilirdi və bəzək əşyası kimi barmağa taxılırdı. Möhür-üzüklərin qaş hissəsində dini məzmunlu rəsmlər həkk olunurdu. Möhürlə sənədləri təsdiqləyir, qapıları və müxtəlif məhsulla doldurulan qabları möhürləyirdilər.

Albaniyada toxuculuq da inkişaf etmişdi.

Toxucular qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə etmişlər.

Boyaqçılıq, **dabbağlıq***, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və s. sənət sahələri əhalinin gündəlik tələbatını ödəyirdi. Dövlət yaranana qədər əhali, əsasən, mal mübadiləsi ilə ticarət aparırdı. Dövlətin yaranmasından sonra daxili və xarici ticarət xeyli genişlənmişdir.

* **Dabbağlıq** – heyvan dərilərini aşılama vasitəsilə gönə çevirmək sənəti

Albaniyada ticarətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edin.

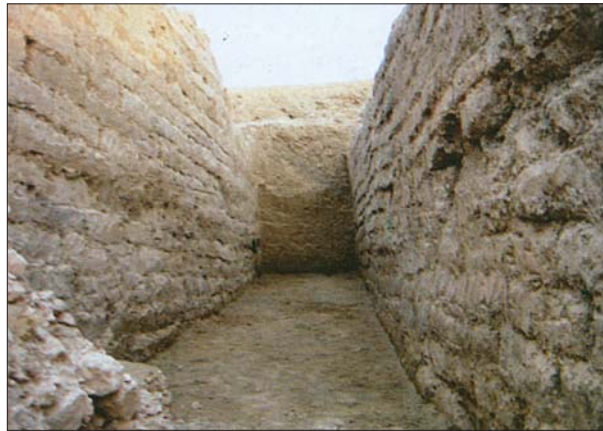
Alban dövlətində ticarətdə puldan geniş istifadə edilmişdir. Şamaxıda, Qəbələdə tapılmış gümüş pul dəfinələri albanların ticarətdə puldan istifadə etdiyini sübut edir.

Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim pullar **Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilən gümüş pullardır**. Kənardan gətirilən pullar ticarətdə tələbatı ödəmədiyindən **e.ə. III əsrin 1-ci yarısından** başlayaraq Albaniyada İskəndərin pullarına oxşar pullar kəsilmişdir. Ölkədə başqa dövlətlərin pulları da işlədilmişdir.

Şəhərlər. Albaniyada şəhərlərin əmələ gəlməsi üçün şərait **e.ə. I minilliyin ortalarında** yaranmışdır. Şəhərlərin yaranmasında sənətkarlıq və ticarətin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Qədim şəhərlər karvan yolları üzərində, dini mərkəzlərin (məbədlərin) ətrafında yaranmış, yaxud ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhərlər üçün əlverişli coğrafi məkan seçilmiş, düşməndən qorunmaq üçün

Albaniyada istifadə olunan pullar
(e.ə. III əsr)

Albaniya şəhərinin divar qalığı
(Qalatəpə, Qarabağ)

Albaniya şəhərləri haqqında danışın.

Bugünkü Qəbələ şəhərini təsvir edin.

onların ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkilmiş və dərin xəndəklər qazılmışdır.

Strabon öz əsərində Albaniyanın **Ayniana** və **Anariaka** şəhərlərinin olduğunu yazır. **Plini** yazır ki, Albaniyanın başlıca şəhəri **Kabalkadır** (indiki Qəbələ). **Ptolemey** Albaniyanın 29 şəhəri və böyük yaşayış məntəqələri sırasında Qəbələ və Şamaxının adlarını çəkir. Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Torpaqqala və başqa şəhər yerlərində arxeoloji qazıntılar aparılmış və tapılmış zəngin materiallar əsasında Albaniyanın şəhər mədəniyyəti öyrənilmişdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albanların təsərrüfat həyatını təsvir edin.
2. Albaniyada metalışləmə sənəti necə inkişaf etmişdi?
3. Möhürlər nə vaxt meydana gəlmişdi? Onlardan nə üçün istifadə olunurdu?
4. Albaniyada sənətin daha hansı sahələri inkişaf etmişdi? Şərh edin.
5. Ticarətin inkişafında nə kimi yenilik baş vermişdi?
6. Albaniyanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində hansı mənbələrin rolu olmuşdur? İzah edin.

Atropatena və Albaniya əhalisinin təsərrüfat həyatının oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edin.

19. ALBANLARIN YADELLİLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Pompey, Oroys, Kozis, Qobustan kitabəsi, katakombalar

Romalıların Albaniyaya hücumu. E.ə. II əsrdə Aralıq dənizi hövzəsində ən güclü dövlətə çevrilmiş Roma Albaniya ərazisini, Xəzər dənizinin sahillərini tutmaq istəyirdi. Çünki Hindistanla Qara dəniz sahillərini birləşdirən ticarət yolu buradan keçirdi. Bu məqsədlə Roma sərkərdəsi Pompey Albaniyaya hücum etdi. Albanlar Pompeyə müqavimət göstərdilər. Albaniyaya daxil olan Pompey qışı Kür vadisində keçirməli oldu. O, ordusunu üç məntəqədə yerləşdirdi. Bu məntəqələrdən birinə özü, digərlərinə köməkçiləri başçılıq edirdi.

Albaniya padşahı **Oroys** romalıların hər üç düşərgəsinə eyni vaxtda hücum etməyi qərara aldı. Bu döyüşdə albanların 40 min nəfərlik qoşunu döyüşdü.

E.ə. 66-cı ilin dekabrında Kürün sahilində döyüş oldu. Bu döyüşdə romalıları qalib gəldilər. Pompey albanlarla sülh bağlayıb İberiyaya doğru hərəkət etdi. Albanlar romalıları izləyərək onlar üçün təhlükəli vəziyyət yaratdılar. Buna görə də Pompey yenidən **e.ə. 65-ci ildə** albanlara qarşı yürüşə başladı.

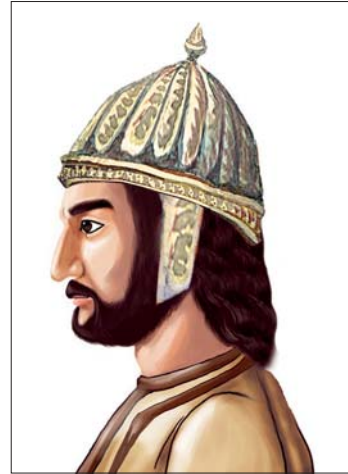
Albanlar romalıları **Qanıx çayı** yaxınlığında qarşıladılar. Albaniya qoşunlarına Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Pompey bu döyüşdə hərbi hiylə işlətdi. O, döyüş meydanında öncə süvariləri yerləşdirdi, piyadaları isə onların arxasında qalxanla dizi üstə oturdaraq səssizcə gözləməyi əmr etdi. O, bu hiylə ilə alban döyüşçülərini tələyə salmaq istəyirdi.

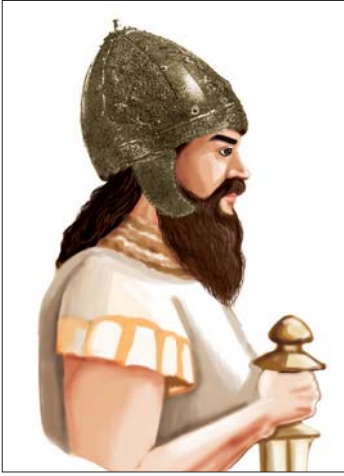
Romalıların Albaniya üzərinə hücumunun səbəbi və tərəflər arasında döyüşlərin nəticəsi haqqında danışın.

Qanıx çayı yaxınlığındakı döyüşü təsvir edin.

Oroys

Kozis

Qobustan kitabəsi və Roma–Albaniya iqtisadi əlaqələrini şərh edin.

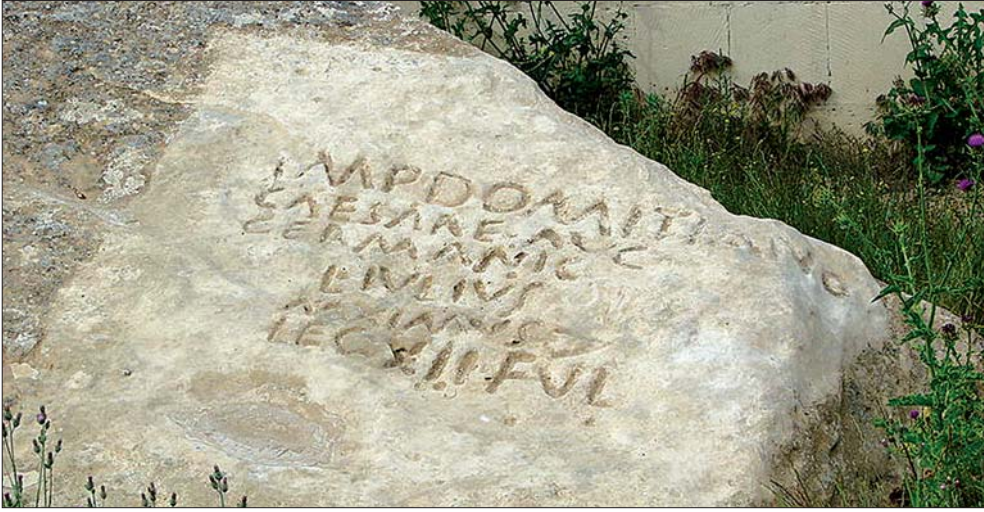
Alban süvariləri hücum etdilər. Roma süvariləri geriye çəkilib, yan tərəflərə dağıldılar. Roma piyada döyüşçüləri hücum edərək alban süvari dəstələrini mühasirəyə aldılar. Qanlı döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Pompeylə Kozis qarşılaşdılar. Kozisin atdığı nizə Pompeyin zirehli geyiminə dəyib, yerə düşdü. Pompeyin atdığı nizə isə Kozisi ölümcül yaraladı. Bu döyüşdə romalılar qələbə çaldı. Sağ qalan alban döyüşçüləri qaçıb meşədə gizləndilər. Pompeyin əmri ilə romalılar meşəyə od vurdular. Meşədə gizlənmiş alban döyüşçüləri həlak oldular. Romalılara qarşı

qadınlar da vuruşurdular. Alban qadınlarının cəsarəti romalıları heyrətə gətirmişdi.

Pompey Albaniya hökmdarının Roma düşərgəsinə gəlməsini tələb etdi. Oroys Pompeyin yanına getmədi, lakin ona məktub və hədiyyələr göndərərək barışıq təklif etdi. Pompey barışıq təklifini qəbul etdi. Az sonra Pompey Albaniyanın içərilərinə doğru hərəkətə başladı. O, güclü müqavimətə rast gəldi. Çətinliyi nəzərə alaraq yürüşü davam etdirmək niyyətindən əl çəkdi.

E.ə. 36-cı ildə sərkərdə Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərqi yürüşü zamanı da romalıların albanlarla arasında döyüşlər baş vermişdi. Qədim yunan müəllifi **Plutarx** yazırdı ki, «romalı Kanidi İber və alban hökmdarlarına qalib gəldi və Qafqaza çatdı».

Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində üzərində latın dilində yazı olan bir daş kitabə vardır. Üzərindəki yazıdan bu kitabənin 84–96-cı illərə aid əlaqələri əks etdirdiyi məlum olur. Hətta II əsrin 1-ci yarısında Roma imperatoru **Adrian** alban hökmdarları ilə dostluq əlaqələri saxlamış və onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi.

Qobustan kitabəsi

Albaniyanın Roma ilə əlaqələri III əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Albaniya Roma ilə yalnız sıx iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışdır.

Alan tayfalarının Azərbaycana yürüşü. *Alan* tayfaları Albaniyadan şimalda yaşayırdılar. Onlar Dərbənd keçidi vasitəsilə Albaniya ərazilərinə keçərək cənuba doğru üz tutur, yol boyu bir çox ölkələri talan edirdilər. ***Eramızın I–III*** əsrlərində alan tayfaları Albaniya və Atropatenaya tez-tez yürüşlər etmişlər. Alan tayfalarının ən böyük yürüşlərindən biri **72–74-cü illərdə** olmuşdur.

Albaniya ərazisindəki ***katakomba*** qəbirləri alan tayfaları ilə əlaqələndirilir. Katakombalar Mingəçevir və Qəbələdə öyrənilmişdir. Katakombalarda ölümləri iri küplərdə və taxta qutularda dəfn edirdilər. Qəbirlərə məişət əşyaları, əmək alətləri, silahlar və bəzək şeyləri qoyurdular.

Albanlar mədəni inkişaf səviyyəsinə görə alanlardan üstün olmuşlar. Albanlar şimal xalqlarına güclü mədəni təsir etmişlər. Arxeoloji materiallar da bunu təsdiq edir.

Alan–alban münasibətlərini müəyyən edin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. E.ə. II əsrdə Roma dövlətinin Şərqə yürüşlərinin məqsədi nə idi?
2. Pompeylə Kozisin döyüşünü təsvir edin.
3. E.ə. I əsrdə Albaniya öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdimi? Fakt söyləyin.
4. Romalıların Azərbaycan ərazisində olduğunu hansı tapıntı sübut edir? İzah edin.
5. Katakomba qəbirləri kimə məxsusdur və bu maddi mənbələr Azərbaycanın hansı ərazilərində öyrənilmişdir? Müəyyənləşdirin.
6. Cədvəli tamamlayın.

Albaniyaya olan yürüşlər		
zaman	kimlər yürüş etmişdir	yürüşün nəticələri

«Albanlar yadelli işğalçılara qarşı necə mübarizə aparmışdılar?» Məlumat toplayın və təqdim edin.

20. ALBANIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Yazı, daş kitabə, Zevs, Helios, Selena

Albaniyanın qədim mədəniyyəti Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, İsmayılı və s. yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar əsasında öyrənilmişdir. Qazıntılar zamanı müxtəlif tikinti qalıqları, qəbirlər, çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Qədim dövr müəlliflərinin əsərlərində də Albaniyanın mədəniyyətinə aid məlumatlar vardır. Albaniyada şəhər mədəniyyəti inkişaf etmişdi. Albanlar bir çox ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışlar. Alban mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin də təsiri olmuşdur.

Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin (dulusçuluğun, şüşə qablar istehsalının, toxuculuğun, metalışləmənin və s.) və memarlığın inkişafı Albaniyada şəhər mədəniyyətinin yüksəlişinə səbəb olmuşdu.

Memarlıq. Albaniya memarları iri ictimai binalar, müdafiə qalaları tikmişlər. İnşa işlərində yerli tikinti materiallarından istifadə olunmuşdur.

Albaniyanın mədəniyyəti hansı yerlərdə aparılan tədqiqatlarda öyrənilmişdir? Bu tədqiqatların nəticələri haqqında danışın.

Albaniyada memarlığın inkişaf səviyyəsini göstərən faktları müəyyən edin.

Boyalı keramika nümunələri.
(Qarabağ. Qalatəpə)

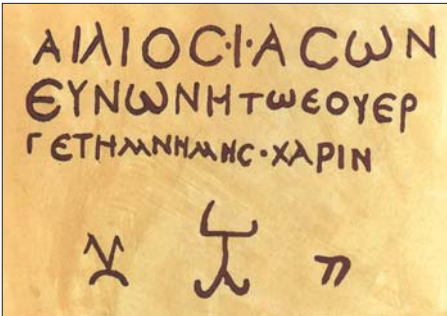
Şüşə ətir qabı
(Qarabağ. Qalatəpə)

Sütun altlığı

Kirəmit

Yunan kitabəsi

Albaniya mədəniyyətinin müxtəlif xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrini izah edin.

Ölkənin paytaxtı Qəbələ şəhərinin ətrafına torpaq sədd çəkilmiş və dərin xəndək qazılmışdır. Qəbələdə şəhər yerində aşkar olunmuş binaların bünövrəsi çay daşlarından qoyulmuş, divarları isə çiy kərpicdən hörülmüşdür.

İctimai binalardan birinin iri salonları, eyvanları, kiçik otaqları və dəhlizləri aşkar edilmişdir. Hər salonun ortasında iri daşdan yonulmuş sütun altlıqları vardır. Onların üzərində ağac sütunlar ucaldılmışdır. Binanın üstü kirəmitlə örtülmüşdür.

Yazı. Mədəniyyətin inkişafında yazı mühüm rol oynamışdır. Albaniya əhalisi yazı ilə hələ e.ə. I minilliyin ortalarında, Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olarkən tanış idi.

Qədim dövr müəllifləri e.ə. I əsrin 60-cı illərində Albaniya hökmdarı Oroysla Roma sərkərdəsi Pompeyin məktublaşması barədə məlumat verirlər. E.ə. I minilliyin sonlarına aid bəzi saxsı nümunələrinin üzərində də yazı işarələri vardır.

Şəki rayonunun **Böyük Dəhnə** kəndində üzərində II əsrə aid yunan dilində yazı olan daş kitabə tapılmışdır. Bu daş kitabə yunanlara məxsus olmuşdur. Bu dəlil albanların yunan yazısı ilə tanış olduğunu göstərir. Albanlar yunan yazısı ilə yanaşı, latın və Yaxın Şərqdə istifadə olunan başqa yazılarla da tanış olmuşlar.

Din. Qədim albanlar **büt pərəst** idilər. Burada göy cisimlərinə sitayiş geniş yayılmışdı. Strabon yazmışdır ki, albanlar Zevs – Göy, Helios – Günəş, Selena – Ay tanrılarına sitayiş edirdilər.

Qazıntılar zamanı yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən daş heykəllər əldə edilmişdir. Bu heykəllər yerli əhalinin dini görüşləri ilə bağlıdır.

Albanların dini görüşlərini müəyyən edin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qədim alban mədəniyyəti hansı mənbələr əsasında öyrənilmişdir? Müəyyən edin.
2. Alban memarlığının xüsusiyyətlərini şərh edin.
3. Qəbələ şəhərini təsvir edin.
4. Alban sənətkarlarının nəfis əl işləri hansı mənbələrdə izlənmişdir?
5. Albaniyada yazı nə vaxtdan mövcud idi? İzah edin.
6. Albanlar daha hansı yazı növləri ilə tanış idilər?
7. Albanlar hansı tanrılara sitayiş edirdilər? Şərh edin.

Albaniya və Atropatena mədəniyyətini müqayisə edin.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Albaniya əhalisi hansı tayfaların birliyindən ibarət idi?
2. Əhalinin dili haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Albaniya dövləti nə vaxt yaranmışdı?
4. Manna dövləti yaranandan neçə əsr sonra Albaniya dövləti yaranmışdı?
5. Albaniya dövlətinin yarandığı coğrafi məkanı təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Albaniya əhalisi arasında təbəqələşməni təsvir edin.
7. Nəyə əsasən Albaniyada mərkəzləşmiş dövlətin olması söylənir?
8. Albaniyada hansı quruluş hakim idi?
9. Alban döyüşçüsünü maddi mənbələr əsasında təsvir edin.
10. Albaniya və Atropatena dövlətlərinə aid xarakterik xüsusiyyətləri Venn diaqramı əsasında müəyyən edin.
11. E.ə. IV—III əsrlərdə Albaniyanın bərekətli torpaqları, əhalinin məşğuliyyəti haqqında məlumatları biz necə öyrənirik?
12. Eramızın ilk əsrlərində albanlar taxılı necə xırdalayb üyüdürdülər?
13. At ilxılarını saxlamaqda albanların məqsədi nə idi?
14. Nə üçün təsərrüfatda balıqçılıq mühüm yer tuturdu?
15. Alban sənətkarlarının iş şəraitini və iş prosesini təsvir edin.
16. Daxili və xarici ticarətin inkişafına təsir göstərən ən böyük amil nə idi?
17. Albaniyada şəhərlərin meydana gəlməsi üçün mövcud olan şərait haqqında nə deyə bilərsiniz?
18. Romalılarla albanlar arasında olan döyüşləri təsvir edin.
19. Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərq yürüşünün nəticəsi nə oldu?
20. Alan tayfaları nə vaxt Atropatena və Albaniyaya yürüş etmişlər?
21. Katakombalar Azərbaycanın hansı yerlərində öyrənilmişdir? Xəritədə həmin məkanları göstərin.
22. Albaniya mədəniyyəti hansı məkanlarda olan abidələr əsasında öyrənilmişdi? Xəritədə göstərin.
23. Alban memarlığı və incəsənətinin inkişafını maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən təsvir edin.
24. Albanların dini görüşləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

21. AZƏRBAYCANDA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN BƏRQƏRAR OLMASI

Feod, feodal, mükəlləfiyyət, feodalizm

Siyasi vəziyyət. E.ə. II və I yüzilliklərdə Parfiya (Arşakilər) ətraf ölkələri öz əsarətində saxlamışdı. Həmin ölkələr Parfiyanın tabeliyində olsalar da, onları yerli hökmdarlar idarə edirdilər.

E.ə. I minilliyin sonuna yaxın Parfiya nisbətən zəiflədi. Bu vəziyyət ondan asılı ölkələrdə daxili canlanmaya səbəb oldu. Həmin ölkələrdə Parfiyadan asılılığa son qoymaq meyilləri gücləndi. Bunun qarşısını almaq üçün Arşakilər asılı ölkələrin yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunmasına son qoyaraq, həmin ölkələrə öz adamlarını – Arşaki nümayəndələrini hökmdar təyin etdilər. Bu hökmdarları «**kiçik Arşakilər**» adlandırırdılar. Eramızın I yüzilliyində Azərbaycanın şimal torpaqlarında – Albaniyada da *kiçik Arşaki* sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

Azərbaycanın cənub əraziləri – Atropatena torpaqları isə bu zaman Parfiya dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. Atropatenanı Parfiya hökmdarları idarə edirdilər.

İqtisadi münasibətlər. Eramızın I–II əsrlərində Azərbaycanda kəndlilər əsas istehsalçı qüvvə idilər. Torpaq yalnız hökmdara, dini qurumlara və sayı o qədər də çox olmayan ayrı-ayrı quldarlara məxsus idi. Bu torpaqlarda borca düşmüş, müflisləşmiş kəndli və sənətkar-

Atropatena və Albaniyanın siyasi vəziyyətini müqayisə edin.

Xatırlayın: Parfiya Atropatenanı nə zaman işğal etmişdi?

Bizim eranın əvvəlində Azərbaycanda sosial təbəqələri müəyyən edin.

I və II yüzillikdə iqtisadi inkişafın əsas amillərini şərh edin.

Hökmdar ona sədaqət andı içən əyana torpaq bağışlayır.

ların, qulların, hərbi əsirlərin məcburi əməyindən istifadə olunurdu.

Əmək alətlərinin hazırlanmasında metaldan daha geniş istifadə edilməsi əkinçilik və maldarlıqda məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu. Əkin sahələri genişləndirildi. Müxtəlif sənət növləri yaranıb inkişaf etdi. Əhali arasında mal mübadiləsi böyük vüsət aldı. Ayrı-ayrı quldar dövlətlərlə ticarət ələqələri genişləndi. Bu inkişafın nəticəsi olaraq insanlar arasındakı münasibətlər də dəyişdi. Tədricən torpaq sahibkarlığının yeni cəhətləri meydana gəldi.

Dövlətə məxsus torpaqlar xidmət müqabilində ayrı-ayrı hərbcilərə, saray əyanlarına verilir. Hökmdarlar öz yaxın adamlarına bütöv vilayətlər bağışlayırdılar. Bu, kənd icmalarını əyanların asılılığına salırdı.

Vilayət hakimləri tədricən öz əllərində olan torpaqları varislərinə ötürürdülər. İrsi muna-

sibətlər yaranırdı. Həmin torpaq **feod** (*mülk*), sahibi **feodal** (*mülkədar*) adlanırdı.

Feodalların torpağını yoxsul kəndlilər əkib-becəridilər. Lakin onlar torpağa təhkim olunmamışdılar. Feodallar yalnız bu kəndlilərin xidmətindən istifadə edirdilər.

Kəndlilərdən bir qisminin evi, həyətyanı torpağı, az da olsa mal-qarası, əmək alətləri var idi. Lakin bu kəndlilərin də əsas gəliri becərdikləri feodal torpağından gəlirdi. Onlar feodalın torpağını becərir və məhsulun çox hissəsini ona verirdilər.

Zaman keçdikcə kəndlilərin feodallardan asılılığı artırdı. Onlar feodala vergi verməli idilər. Feodala vergini, əsasən, **natural*** formada verirdilər. Bundan başqa kəndlilər müxtəlif **mükəlləfiyyətlər*** də yerinə yetirirdilər. Onlar feodalın dəstəsini atla təmin etməli, səfər vaxtı onları yedizdirməli idilər. Feodal üçün tikililər, qalalar, yollar və körpülər inşa etmək də kəndlilərin üzərinə düşürdü.

Kəndlilərin arasında da mülki bərabərsizlik yaranırdı. Zaman keçdikcə onların az bir qismi getdikcə varlanır və xırda torpaq sahibinə çevrilirdi. Bir qismi isə müflisləşir və torpaqsız kəndlilərin sayı artırdı.

III əsrdən başlayaraq Azərbaycanda feodal iqtisadi münasibətləri formalaşırırdı. Siyasi vəziyyətlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub ərazilərində feodal münasibətləri oxşar şəkildə yaranırdı.

Kəndlilərin yerinə yetirdikləri vergi və mükəlləfiyyətləri müəyyən edin.

III əsrdə Azərbaycanda ilk feodal münasibətlərinin yarandığını əsaslandırın.

* **Natural** — verginin mal, məhsul ilə ödənilməsi

* **Mükəlləfiyyət** — müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyəti

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Eramızın I əsrində Azərbaycanda yaranan siyasi vəziyyəti şərh edin.
2. «Kiçik Arşakilər» kimlər idi?
3. Feod kimlərə verilirdi?
4. Feodal və kəndli münasibətlərini şərh edin.
5. Feodallar kəndliləri hansı yollarla istismar edirdilər? İzah edin.
6. Əhali hansı mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdi?
7. Cədvəli tamamlayın:

Torpaq sahəsi	Torpağın sahibi	Vergi	Mükəlləfiyyətlər

«Eramızın I–II əsrlərində Azərbaycan kəndlisinin həyat və məişəti» adlı hekayə qurun.

22. ATROPATENA SASANILƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

Şahənşah, dastakert, xostak, gezit, xaraq, mərzban, zərdüştilik, Məzdək

Atropatena və Sasanilər. 224-cü ildə Parfiya əyanlarından biri, Sasanilər nəslindən olan **Ərdəşir Babəkan** Parfiya dövlətinin varlığına son qoydu. **226-cı ildə** o, özünü «**şahənşah**»* elan etdi. Bundan əvvəl Parfiya dövlətinə məxsus ərazilər indi də Sasani dövlətinin ixtiyarına keçdi.

Sasani hökmdarları hakimiyyətləri altında olan torpaqlarda mərkəzdən idarə olunan əyalətlər yaratdılar. Atropatena da **227-ci ildən** Sasani dövlətinin əyalətlərindən birinə çevrildi. Beləliklə, Sasanilər Atropatenanın daxili müstəqilliyini ləğv etdilər. Burada canişin hakimiyyəti bərqərar oldu. Canişinlər hakim Sasani nəslinin nümayəndələrindən təyin olunurdu.

Atropatenada hökmdar hakimiyyəti ləğv edildikdən sonra feodal (əyan) torpaq sahibliyi möhkəmləndi. Əyanların torpaq sahələri **dastakert** adlanırdı. Onlar əyanların xüsusi mülkiyyəti olub irsi torpaq sahələri idi. Digər torpaq mülkiyyəti forması isə **xostak** adlanırdı. Xostak müxtəlif xidmətlərin müqabilində verilirdi.

Atropatena əlverişli mövqedə yerləşirdi. Çin və Hindistana gedən mühüm ticarət yolları Atropatenadan keçirdi. Ona görə də Atropatena ərazisinə sahib olmaq Sasanilər üçün əhəmiyyətli idi.

Asılı vilayətləri, eləcə də Atropatenanı idarə edən Sasani canişini — **mərzban*** adlanırdı.

Sasani hakimiyyəti altına keçəndən sonra Atropatenada feodal münasibətləri gücləndi.

Atropatena–Sasani münasibətlərini şərh edin.

Atropatenada torpaq sahibliyinin formalarını müəyyən edin.

* **Şahənşah** — şahlar şahı

* **Mərzban** — sərhəd qoruyan

Azərbaycan əraziləri Sasanilər dövlətinin tərkibində

Əhali dörd sosial təbəqəyə bölünmüşdü: kahinlər, döyüşçülər, məmurlar, vergi verənlər. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergi verən təbəqəyə aid idilər. Onlar can vergisi (*gezit*) və torpaq vergisi (*xaraq*) verirdilər.

Sasani idarə üsulunda *hərbi sərkində, ali məmur, böyük* vəzifələri mövcud idi. Bu vəzifələr əsilzadələrə tapşırılırdı. Xırda əyanlar — *azatlar* süvari dəstələrində xidmətə cəlb olunurdular.

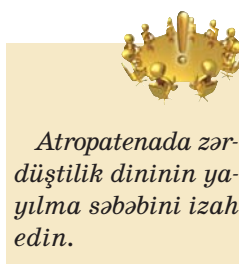
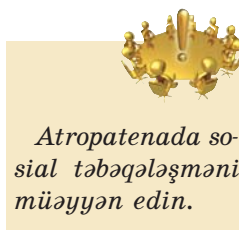
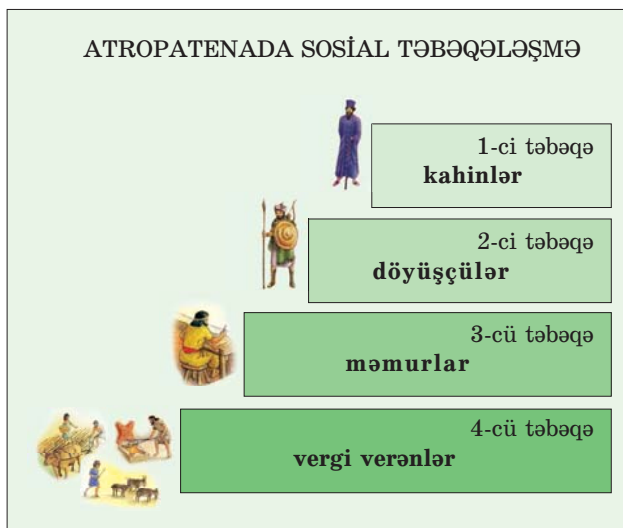
Din. Sasanilər dövlətində zərdüştilik hakim dinə çevrilmişdi. Sasani şahları öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün bu dindən istifadə edirdilər. Sasani şahı I Şapur itaət altına alınmış əyalətlərdə zərdüştiliyi yaymaq haqqında göstəriş vermişdi.

Zərdüştiliyin kahinləri çox böyük nüfuza malik idilər. Kahinlər təbəqəsinə başçılıq edən baş kahin hökmdardan sonra *ikinci şəxs* sayılırdı. O, məbəddə otururdu.

Məbədlər geniş torpaq sahələrinə malik idi. Məbəd torpaqlarında azad və ya torpaqsız kəndli qüvvəsindən istifadə olunurdu.

Qazaka Sasanilər dövründə zərdüştiliyin mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı.

Məzdəkilər hərəkatı. Sasani şahı Firuzun və ondan sonra hakimiyyətə gələn varislərinin dövründə əhəlinin iqtisadi vəziyyəti ağır idi. Belə şəraitdə əhali arasında mərkəzi hakimiyyətə qarşı etiraz hərəkatı (*481—529-cu illərdə*) baş verdi.

Məzdəkilər hərəkatının mahiyyətini şərh edin.

Bu hərəkatı ona başçılıq edən Məzdəkin adı ilə «*Məzdəkilər hərəkatı*» adlandırırdılar. Məzdəkilər hərəkatı Atropatenaya da öz təsirini göstərdi.

Məzdək təliminin əsas ideyası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Məzdəkilərə görə «Allah insanlara ona görə əmlak vermişdir ki, bunu öz aralarında bərabər bölüşdürsünlər».

Məzdəkilər Xeyirin Şər üzərində qələbəsinə inanırdılar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi.

I Qubad dövründə bu hərəkat geniş vüsət aldı. Əyanları özünə tabe etmək üçün I Qubad məzdəkilərə arxalanır və onlara himayədarlıq edirdi. Hətta o, aclıq zamanı taxıl anbarlarını əhalinin üzünə açmışdı. Məzdək hərəkatını müdafiə etdiyi üçün iri feodallar I Qubadı taxtdan saldılar. I Qubad ölkədən qaçdı. Lakin az sonra geri dönüb taxt-tacını qaytardı və hakimiyyətini bərpa etdi. Yenidən hakimiyyətə gələn I Qubad daha məzdəkilərə arxalanmır, əksinə onları təqib edirdi. O, məzdəkilərə divan tutdu. Hərəkat yatırıldı, Məzdək edam olundu. Bu hərəkat məğlub olsa da, Məzdəkin ideyaları uzun zaman xalq arasında yaşadı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sasani şahları tabe ölkələri necə idarə edirdilər?
2. Atropatena torpaqlarına sahib olmağın Sasanilər üçün əhəmiyyətini izah edin.
3. Dastakert və xostak torpaq sahibliyinin fərqi nədən ibarət idi?
4. Atropatenada əhali hansı vergiləri verirdi?
5. Atropatenada kahinlərin nüfuzu nə üçün yüksək idi?
6. Məzdək təliminin əsas ideyasına münasibətinizi bildirin.

«Qazaka zərdüştiliyin mərkəzi şəhərlərindən biri olmuşdur» adlı esse yazın.

23. ALBANIYA SASANILƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

I Şapur, I Vaçe, Dzirav, xristianlıq

260-cı ildə Sasani—Roma müharibəsində Sasani şahı I Şapur Roma ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. I Şapur öz qələbəsi barədə bütün qonşu ölkələrə xəbər göndərib onlardan itaət göstərmələrini tələb etdi. Bu zaman Albaniyada hakimiyyətdə olan I Vaçe Sasani hökmdarına tabe olmaq istəmədi. Buna baxmayaraq, bir çox ölkələr kimi Albaniya da Sasanilər dövlətinin tabeliyinə düşdü və onu hərbi dəstələrlə təmin etməli oldu. I Şapurun **262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki** məbəd divarında həkk etdirdiyi yazıda Sasanilər dövlətinə tabe olan ölkələrin adı çəkilir. Bu ölkələrin arasında Atropatena ilə yanaşı, Albaniya və onun vilayəti olan Balaşakan da vardır.

Albaniya—Sasani münasibətlərini şərh edin.

Nəqşi-Rüstəmdəki məbəd
(Müasir foto)

Nəqşi-Rüstəm İran İslam Respublikasının ərazisində, Persopol-dan 5 km. aralı Əhəmənilər və Sasanilər dövrünə aid kitabələrin qo-runduğu abidədir. Qədim inama görə bu nəhəng abidəni Zal oğlu pəhləvan Rüstəm tikmişdir.

I Şapurun dövründə qədim od məbədidəki kitabədə Sasanilərə tabe olan 27 ölkənin (vilayətin) adı yazılmışdır. Bu ölkələr (vilayətlər) arasında Azər-baycan da vardır.

IV əsrin sonun-da Albaniya dövlətinin siyasi vəziyyətini müəyyən edin.

Daş büt

O zamanlar Kür və Araz çaylarının qovuş-duğu əraziləri **Balasakan** adlandırırdılar. Baş-qa mənbələrdə Balasakan ərazisi **Paytakaran**, yaxud **Beləqan (Beyləqan)** adlanırdı. Onun əsas əhalisi türkmənşəli saklardan ibarət idi.

I Şapurun ölümündən sonra Albaniya si-yasi müstəqilliyini bərpa etsə də, Sasanilər dövlətindən asılı vəziyyətdə olmuşdur. V əsrə qədər Albaniya dövlətinin paytaxtı Qəbələ şə-həri idi.

Sasani dövlətinin işğalçı siyasəti Roma—Sa-sani müharibələrinin fasilələrlə davam etməsinə səbəb olurdu. IV əsrin sonuna yaxın bütün Cə-nubi Qafqaz Roma ilə Sasani dövləti arasında bölünmüşdü. Bu bölgədə Albaniya Sasanilərin payına düşmüşdü. Sasani şahından asılı oldu-ğuna görə Albaniya bu müharibə-lərdə Sasani ordusunu həm hərbi qüvvə, həm də ərzaqla təmin etməli idi.

371-ci ildə Roma və Sasanilər arasında baş verən **Dzirav döyüşünün** nəticəsi Albaniya üçün ağır olmuşdu. Bu döyüşdən sonra Al-baniya **Uti, Sakasen, Girdman va-disi** və **Kolt vilayətlərini** itirmişdi. **387-ci ildə** Roma ilə Sasanilər ara-sında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Albaniya yenidən itirdiyi vi-layətlərinə sahib olmuşdu.

Din. Albaniyada əhali bütperəstlik və zərdüştiliyə etiقاد edirdi. Bütperəstlər daş heykəllərə (kişi bütlərə) sitayiş edirdilər.

IV əsrin əvvəllərindən etibarən Albaniyada xristianlıq yayılmağa başlamışdı. Lakin əhali xristianlığa qarşı ciddi müqavimət göstərirdi. Alban hökmdarı Urnayr 313-cü ildə xristianlığı qəbul etmişdi. O, xristianlığı dövlət dini elan etdi. Lakin bu din ölkədə ümumi dinə çevrilə bilmədi. Hökmdar, əyanların bir hissəsi xristianlığı qəbul etsə də, əhalinin çox hissəsi bütperəstliyə, atəşperəstliyə etiقاد edirdi. Xristianlıq yalnız Albaniyanın bəzi dağlıq ərazilərində yayıldı.

Albaniyada xristianlığın yayılmasının səbəblərini müəyyən edin.

Strabon yazır ki, albanlar yalnız valideynlərin deyil, başqa adamların da qocalığına hədsiz hörmət bəsləyirlər. Onlar ölənlərlə birlikdə onun var-dövlətini də basdırırlar. Buna görə də albanlar kasıb dolanırlar, atadanqalma heç nələri olmur.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Albaniyanın Sasani dövlətinə tabe olmasını hansı mənbə sübut edir?
2. Roma—Sasani müharibələri Albaniyanın həyatına necə təsir edirdi?
3. Dzirav döyüşündə Albaniya hansı vilayətlərini itirmişdi?
4. Albaniya itirdiyi torpaqları nə vaxt geri qaytardı?
5. Albaniyada əhalinin dini görüşlərini müəyyən edin.
6. Mənbədə verilmiş Strabonun fikrinə münasibət bildirin.

«Balasakan ərazisi bu gün». Esse yazın.

24. ALBANIYA V–VI ƏSRLƏRDƏ

Asuagen, II Vaçe, III Vaçaqan, haylandur hunları

Haylandur hunlarının Albaniyaya yürüş etməsinin səbəblərini izah edin.

Albaniya V əsrin 1-ci yarısında. Albaniya Arşaki hökmdarı **Asuagen** tərəfindən idarə olunduğu illərdə ölkənin mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər oldu. Bu dövrdə köhnə alban əlifbası üzərində yeni alban yazısı yaradıldı. Alban uşaqları təhsilə cəlb olundu. Hökmdar vilayətlərdə uşaqlara yazını öyrətməyi, onları dəstələrlə məktəblərə göndərməyi, onların yeməklə təmin olunması üçün vəsait ayırmağı əmr etdi. Əlifba qəbul edildikdən sonra dini kitabları və başqa əsərləri Suriya və yunan dilindən alban dilinə tərcümə etməyə başladılar.

Albaniya II Vaçe dövründə. V əsrin ortalarında Albaniyada hakimiyyətə II Vaçe (**444-cü ildə**) gəldi. O, türkmənşəli sülaləyə mənsub olub, sasanilərlə qohumluq əlaqələrinə də malik idi.

II Vaçe xristianlıqdan imtina etmiş və atəş-pərəstliyi qəbul etmişdi. Qohumu Sasani şahı II Yezdəgirdin vəfatından sonra o, zərdüştilikdən imtina edərək Sasani hakimiyyətindən çıxdı. II Vaçe hətta Cora dərəsini (Dərbənd keçidi) tutdu, massagetləri öz tərəfinə çəkdi və Qafqazın on bir hökmdarı ilə ittifaq yaratdı.

Hakimiyyətdə olan şahənşah Firuzun II Vaçenin bu siyasətindən xəbəri olsa da, qohumluq əlaqəsinə görə ona qarşı ciddi tədbir görmürdü. II Vaçe də Firuza qarşı düşmən münasibət bəsləmirdi. O, hətta Firuzun şərəfinə Firuzabad (indiki Bərdə yaxınlığında) adlanan şəhər də saldırmışdı. Həmin şəhər onun hakimiyyəti illərində ölkənin paytaxtına çevrildi. Şimaldan

qonşu tayfaların hücumları ilə bağlı ölkənin paytaxtı Kür çayının sol sahilindən sağ sahilinə keçirildi. Lakin bu sakitlik uzun sürmədi. II Vaçenin sərbəst siyasəti Firuzu narahat etməyə başladı.

Albaniyada xristian dininin yayılmasına sasanilər kimi hunlar da qarşı idilər. Şahənşah Firuz II Vaçeyə qarşı bu amildən istifadə etdi. Münasibətlər kəskinləşəndə Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Haylandur hunları **462-ci ildə** Albaniyaya soxuldu. Müharibə bir il uzandı və II Vaçenin hakimiyyətdən əl çəkməsi ilə nəticələndi. II Vaçenin xahişi ilə atasından miras qalan mülkü şahənşah Firuz ona verdi.

II Vaçədən sonra 30 il ərzində Albaniya öz müstəqilliyini itirdi və Sasani mərzbanı tərəfindən idarə olundu.

Albaniya VI əsrdə. Sasani şahı Balaşın dövründə yerli hakimlərdən olan **Vaçaqanın** (onu Mömin Vaçaqan da adlandırırlar) Albaniyada hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yarandı. O, III Vaçaqan adı ilə hakimiyyəti ələ aldı. Onun hakimiyyəti dövründə xristianlar **488-ci ildə** dini məclis çağıraraq xristian dininə aid qanunlar qəbul etdilər.

III Vaçaqan əhaliyə zorla xristianlığı qəbul etdirməyə çalışırdı. Büt-pərəstlər, atəş-pərəstlər və başqa dinlərə etiqad edənlər təqib olunurdular. Xristianlığı təbliğ edən məktəblər açılır, məbədilər tikilirdi. Lakin bu din müxtəlif tədbirlərə baxmayaraq, Albaniyada kök sala bilmədi.

Amaras alban abidəsi Azərbaycan Respublikasının **Xocavənd** rayonunda yerləşir. Bir zamanlar burada alban din xadimi dəfn olunmuş və məbəd albanların ziyarət-gahına çevrilmişdir.

Xristianlıq Albaniyada nə üçün dərin kök sala bilmədi? İzah edin.

Amaras alban abidəsi (*bərpa*)

III Vaçaqan Albaniyanın son Arşaki hökmdarı oldu. Ondan sonra Albaniya ərazisi yenə də Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olundu.

Sasani imperiyası idarə etdiyi torpaqları hərbi-inzibati ərazilərə bölmüşdü. Atropatena, Albaniya şimal *kustakına** daxil edilmişdi.

Albaniyada Sasani mərzbanlarının hökmranlığı **510–629-cu** illəri əhatə etdi.

Albaniya ərazisinə türk axınları. Sasani şahlarının şimal dağ keçidlərini bağlamasına və istehkamlar tikdirməsinə, hərbi dəstələr yerləşdirilməsinə baxmayaraq, türkdilli etnosların — hunların, xəzərlərin, sabirlərin və s. axını artır və onun qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onlar Albaniyada yerli, dil cəhətdən qohum türk etnoslarının yanında məskunlaşır və onlarla qaynayıb-qarışırdılar.

Sasanilərlə Bizans arasında **591-ci il** müqaviləsinə görə Albaniya Girdman, Tiflis və Divine qədər ərazi daxil olmaqla Sasanilərin hakimiyyəti altında qalmışdır. Bu geniş ərazidə türklər üstünlük təşkil edirdi. Girdman vilayətində albanlarla yanaşı, onlarla qohum olan türkmənşəli sabirlər də yaşayırdılar.

VI əsrin sonu—VII əsrin əvəllərində Albaniyada alban-sabir mənşəli **Mehranilər** sülaləsi tədricən öz hakimiyyətini bərqərar edirdi.

Azərbaycan ərazisinə türk axınlarının mahiyyətini izah edin.

Albaniyanın intibah dövrünü təsvir edin.

* **kustak** — pəhləvi dilində «tərəf» deməkdir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Alban hökmdarı Asuagen dövrünü dəyərləndirin.
2. II Vaçenin siyasətini izah edin.
3. Xristian dininin Albaniyada kök sala bilməməsi səbəblərini araşdırın.
4. Firuzun II Vaçeyə qarşı münasibəti nə ilə nəticələndi?
5. «Albaniya Sasanilərin şimal kustakına daxil idi» — izah edin.
6. Albaniya—Sasani münasibətlərinə aid cədvəl tərtib edin.
7. Feodal münasibətlərinin yaranma dövrünü zaman oxunda qeyd edin.
8. Albaniyaya köç edən türk tayfalarını qeyd edin.

«Alban əlifbası və onun əhəmiyyəti» adlı mətn tərtib edin.

ƏN MÜHÜM TARİXİ HADİSƏLƏR

 1,5 mln. il əvvəl	Qədim dövr																													
	Minilliklər												Əsrlər																	
	100	40	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
	Eradan əvvəl (e.ə.)												Bizim era (b.e.)																	

Qədim dövr																													
Əsrlər												Əsrlər																	
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)												Bizim era (b.e.)																	

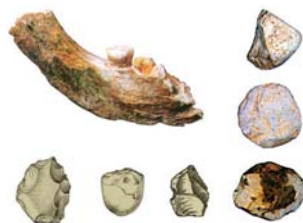
1,5 milyon il bundan əvvəl – Azərbaycan ərazisində ilk insan sürüləri meydana gəlmişdir.

700 min il bundan əvvəl – Azıx mağarasında ocaq izləri aşkar edilmişdir.

Alt Paleolit dövrü – Ən qədim insan tipinin yaranmasından 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir.

	Qədim dövr																													
	Minilliklər												Əsrlər																	
	100	40	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
	Eradan əvvəl (e.ə.)												Bizim era (b.e.)																	

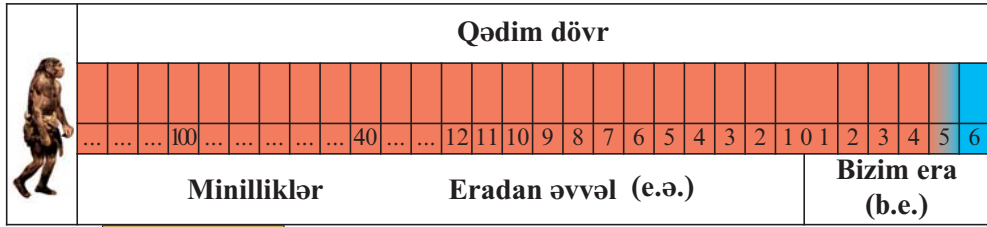
Alt
Paleolit

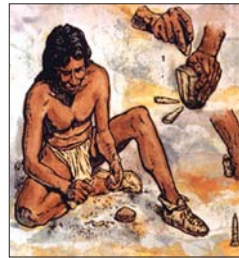
Sarı rəng dövrləri, rəqəmlər minillikləri əks etdirir, maddi mədəniyyət nümunələri isə bu dövrə aiddir. Göstərilən maddi mədəniyyət nümunələri göstərilən dövrə (sarı rənglə) aiddir.

350–400 min il bundan əvvəl – Açıxantropolar yaşamışlar.

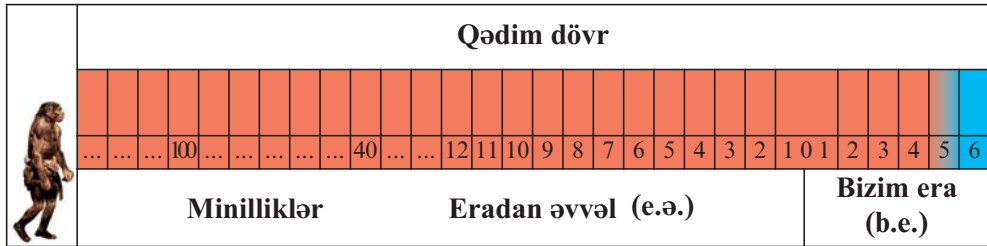
100 min il bundan əvvəldən e.ə 35-ci minilliyə qədər – Orta Paleolit davam etmişdir.

Orta
Paleolit

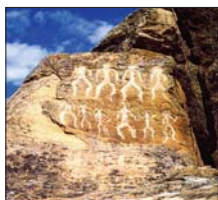
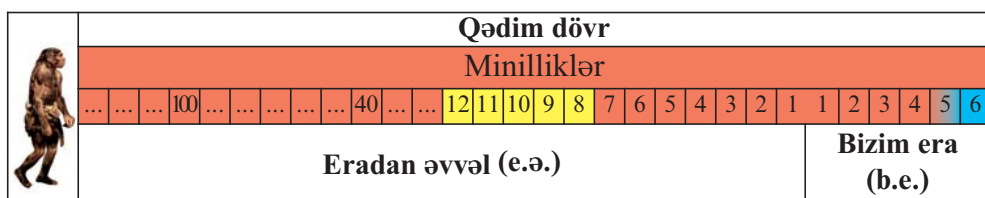
E.ə. 35-ci minillikdən e.ə. 12-ci minilliyə qədər – Üst Paleolit mövcud olmuşdur.

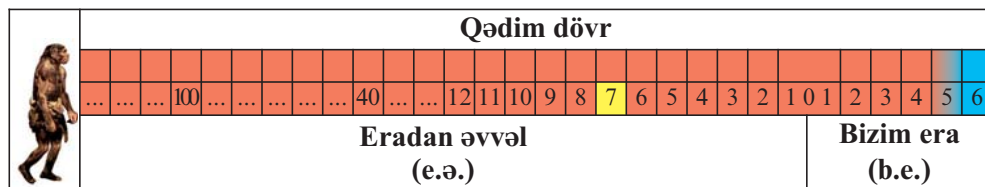
Üst
Paleo-
lit

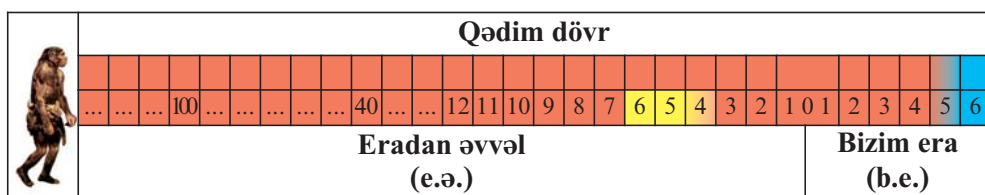
E.ə. XII – e.ə. VIII minilliklər – Mezolit dövrü mövcud olmuşdur.

E.ə. VII minillik – Neolit dövrü.

E.ə. VI–IV minilliklər – Eneolit dövrünü əhatə edir.

E.ə. IV minilliyin 2-ci yarısından e.ə. III minilliyin sonuna qədər – Erkən Tunc dövrü davam etmişdir.

E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında – Azərbaycanda dövlət qurumları yaranmışdır.

E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında – Kutı dövlət qurumu yaranmışdır.

Qədim dövr																													
Əsrlər																				Əsrlər									
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																				Bizim era (b.e.)									

E.ə. XXIII əsrdə – Lullubi dövlət qurumu yaranmışdır.

E.ə. XXII əsrin əvvəlləri – Kutilər Akkad dövlətini süquta uğrtdılar.

E.ə. XXII əsrin axırları – Mesopotamiyada kutilərin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Qədim dövr																													
Əsrlər																				Əsrlər									
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																				Bizim era (b.e.)									

E.ə. III minilliyin sonları – Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalanmışdır.

E.ə. III minilliyin sonlarından e.ə. II minilliyin ortalarına qədər – Orta Tunc dövrü davam etmişdir.

E.ə. III minillik – Azərbaycanın cənubunda əhali mixi yazı ilə tanış idi.

E.ə. XIV – e.ə. VII əsrlər – Son Tunc və İlk Dəmir dövrünü əhatə edir.

E.ə. II minilliyin sonları – Assur dövləti Urmiya gölü ətrafına hücumlar etmişdir.

E.ə. I minilliyin əvvəlləri (e.ə. IX əsrdə) – Manna dövləti yaranmışdır.

E.ə. 740–719-cu illər – Mannada İranzu hakimiyyətdə olmuşdur.

E.ə. 716-cı ildə – Ullusunu taxta çıxtdı.

E.ə. 714-cü ildə – Sarqon Mannaya yürüş etdi.

E.ə. VII əsrdə – Manna Assur dövləti ilə ittifaqı pozdu.

E.ə. VII əsrin ortaları – İskit padşahlığı yaranmışdır.

E.ə. 675–e.ə. 650-ci illər – Ahşeri hakimiyyətdə olmuşdur.

E.ə. 650-ci ildə – Assur hökmdarı Mannaya hücum etmişdir.

Qədim dövr																													
Əsrlər																				Əsrlər									
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																				Bizim era (b.e.)									

E.ə. VI əsrin əvvəllərində – İskit padşahlığı tənəzzülə uğradı.

E.ə. 590-cı il – Manna dövlətinin müstəqilliyinə son qoyulmuşdur.

E.ə. 585–550-ci illər – Midiyada Astiaq hakimiyyətdə olmuşdur.

E.ə. 550-ci il – Midiya dövləti süqut etmiş, Əhəmənilər dövləti yaranmışdır.

E.ə. 530-cu il – II Kir massagetlər üzərinə yürüş etmişdir.

E.ə. 522-ci il – Qaumata öldürüldü.

Qədim dövr																													
Əsrlər																				Əsrlər									
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																				Bizim era (b.e.)									

E.ə. 336–323-cü illər – Makedoniyalı İskəndər hakimiyyətdə olmuşdur.

E.ə. 331-ci il – Qavqamel döyüşü olmuşdur.

E.ə. 330-cu il – Əhəmənilər imperiyası süqut etmişdir.

E.ə. 321-ci ildə – Atropat müstəqil dövlətin hökmdarı oldu.

E.ə. IV əsrin axırı III əsrin əvvəli – Müstəqil Albaniya dövləti yaranmışdır.

E.ə. 223-cü il – Atropatena Selevkilərdən asılı vəziyyətdə düşmüşdür.

E.ə. III əsrin ortaları – Parfiya dövləti yaranmışdır.

Qədim dövr																													
Əsrlər																				Əsrlər									
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																				Bizim era (b.e.)									

E.ə. 190-cı il – Maqneziya döyüşü olmuşdur. Selevkilər məğlub olmuş, Atropatena yenidən müstəqil olmuşdur.

E.ə. 66-cı il – Kür sahilində Roma ordusu ilə albanlar arasında döyüş olmuşdur.

E.ə. 65-ci il – Qanıx çayı sahilində romalılarla albanlar arasında ikinci döyüş olmuşdur.

E.ə. 53-cü il – Parfiyalılar romalıları məğlubiyyətə uğratmışlar.

E.ə. 36-cı il – Roma sərkərdəsi Antoninin Şərqə yürüşü.

Qədim dövr																													
Əsrlər																						Əsrlər							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																						Bizim era (b.e.)							

Eramızın 20-ci ili – Atropatena Parfiyanın (Arşakilər sülaləsi) hakimiyyəti altına düşmüşdür.

72–74-cü illər – Alanlar Albaniyaya yürüş etmişlər.

84–96-cı illər – Qobustan kitabəsinin aid edildiyi dövr.

226-cı il – İranda Sasanilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

227-ci il – Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatıldı.

262-ci il – Albaniya Sasanilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.

313-cü il – Xristianlıq qəbul olundu.

481–529-cü illər – «Məzdəkilər hərəkatı» baş verdi.

440-cı il – II Vaçə hakimiyyətə gəldi.

462-ci il – Haylandur hunları Albaniyaya soxuldu.

488-ci il – Xristianlar məclis çağırıldı.

510–529-cü illər – Albaniyada Sasani mərzbanlarının hökmranlığı.

591-ci il – Sasani–Bizans müqaviləsi.

371-ci il – Romalılarla Sasanilər arasında Dzirav döyüşü baş verdi.

387-ci il – Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlanmış və Albaniya itirdiyi torpaqları geri qaytarmışdır.

Qədim dövr																													
Əsrlər																						Əsrlər							
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6
Eradan əvvəl (e.ə.)																						Bizim era (b.e.)							

Eramızın VII əsri – Ərəblərin istilasından sonra Atropatenanın Azərbaycan kimi qaynaqlarda adı çəkilmişdir.

AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR QISA OÇERKLƏR

Lullubilər. Urmiya gölünün cənub hissəsində lullubi tayfa ittifaqı yarandı. Lullubilər tarix səhnəsinə su və turukki tayfaları ilə birgə çıxmışlar. Eradan əvvəl XXIII əsrdə bu tayfaların dövlət qurumu yarandı. Lullubilər maldarlıq və **dəmyə*** əkinçiliyi ilə məşğul idilər. Onlar da Şumer mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalmışdılar. Mixi yazıdan istifadə edirdilər. Akkadlarla yazışırdılar.

Lullubilər maldarlıqla məşğul olmuş, çoxlu cins atlar yetişdirmişlər

Lullubi hökmdarlarına məxsus ilk yazılı abidə e.ə. XXII əsrə məxsusdur. Sarınl adı verilən yerdə qayaya həkk olunmuş hökmdar Anubaniniyə məxsus kitabədə lullubi torpaqlarının Urmiya gölündən Bəsrə (Kəngər) körfəzinə (İran körfəzi — red.) kimi uzandığı göstərilir.

Kutilərin mühüm ictimai xüsusiyyəti onların dövlət qurumunun demokratik əsaslarla — ağsaqqalların iştirak etdiyi məclis vasitəsilə idarə edilməsi idi

Kutilər. Kuti dövlət qurumunun tərkibində subar (su), turukki, kuman, bars, böri, gərgər (qarqar), azər, zəngi və s. türk tayfaları iştirak edirdilər. Kuti dövlət qurumu demokratik əsaslarla idarə edilirdi. Qonşuluqda yaşayan dövlətlərdə hakimiyyət atadan oğula keçirdi, lakin kutilərdə hakimiyyəti ağsaqqalların və tayfa başçılarının iştirak etdiyi məclis seçirdi.

*Dəmyə — suvarılmayan yerlərdə əkin

«Qut» sözü türk etimologiyasında hökmranlıq, uğur, can, ruh kimi mənalarda işlədilir. Tarixi mənbələrdə kutilərin türkmənşəli olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır.

Hurrilər. Şumer mənbələri təsdiq edir ki, hurrilərin vətəni Cənubi Qafqaz, Van gölü ətrafı və Şimali Zaqros bölgələridir. Onların yaşadığı dağlıq sahələrə «Hurrum» deyilir. Hurrilər türkmənşəli idilər. Manna dövləti dövründə hurrilərin Urmiya gölü ətrafında yaşadığı məlumdur. Hurrilərin e.ə. III minilliyin sonunda yazı mədəniyyətinə malik olduqları barədə məlumat vardır. Mənbələrdə onların adı Ön Asiyada ən çox inkişaf etmiş Şumer, Akkad və Elamlarla yanaşı çəkilir.

Kassitlər. Mənbələrdə Urmiya gölü ətrafında kassit (kaşşu) tayfalarının da yaşadığı göstərilir. Kassitlər dağlıq yerlərdə yaşayırdılar. Onlar başqa tayfalarla qohumluq əlaqələri yaratmırdılar.

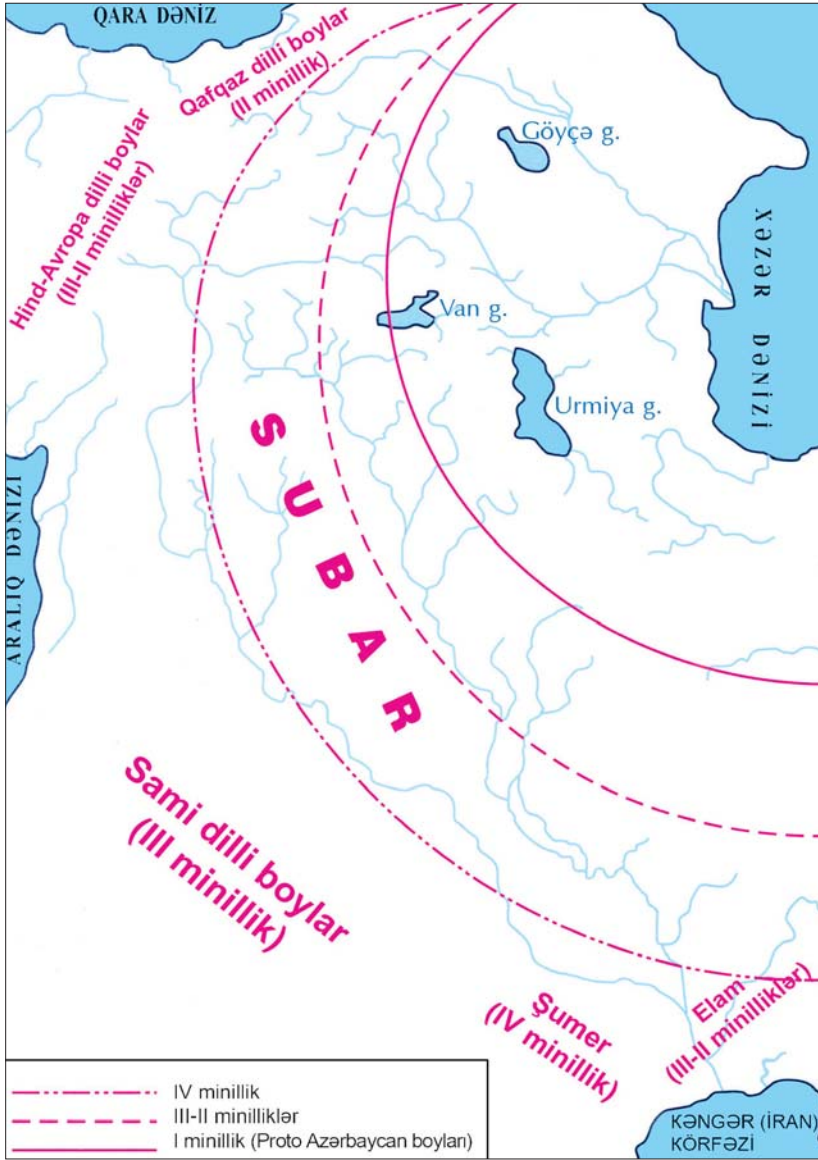

Kassit əyanları

Turukkilər. Mənbələrə əsasən Cənubi Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri turukkilərdir. Turukkilərin yaşadığı coğrafi ərazi Urmiya gölündən Zəncana kimi uzanırdı.

Subarlar. Urmiya gölü hövzəsində e.ə. III–II minilliklərdə subarlar da yaşayırdılar. Subarlar Azərbaycan xalqından başqa bir neçə türk xalqının formalaşmasında iştirak etmişlər. Subarlar İkiçayarasında (Dəclə və Fərat) yaşayırdılar. E.ə. II minilliyin əvvəllərində subar torpaqlarında Assur hakimiyyəti gücləndi. Assur tayfalarının hücumuna məruz qalan subarlar üç qola (Qərb, Orta və Şərq) ayrıldılar. Ehtimal olunur ki, qərbə üz tutan subarlar orada yaşayan tayfalara qarışdılar. Həmin istiqamətdə Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşanların bir xeyli hissəsi Türkünəstan və Sibir tərəfə getdi. Sibirin adı da subarlarla bağlıdır.

E.ə. IV—II minilliklərdə Ön Asiyada türk etnosunun yayılma dairəsi və qonşuları

Orta hissədə qalan subarlar Dəclə və Fəratın yuxarı hissəsində, Van gölünün qərbində, indiki Türkiyədə — Bitlis ilə Diyarbəkir arasında məskən saldılar.

Kimmer, iskit, saklar. Tarixi qeydlərə əsasən e.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal hissəsində yaşayan kimmerlər əsrin sonlarında saklar tərəfindən sıxışdırılıb öz torpaqlarından çıxarılmışlar. Onların bir hissəsi Anadoluya getmiş, bir hissəsi də Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya yayılmışdır.

Kimmerlərlə bağlı yer adları o vaxtın tarixi hadisələrini və onların yayılma yerlərini müəyyən edir. Azərbaycanda Qımırlı, Kəmərlı, Komar, Kəmərdaran, Kəmə, Qəmərli, Kəmərqaya və s. yer adları kimmerlərin yadigarlarıdır.

Kimmerlərdən sonra saklar e.ə. VII yüzillikdə Cənubi Qafqaz və Ön Asiyada hakimiyyət qurmuşlar. Herodot onları öz əsərində skiflər adlandırmışdır. Sakların adına ilk dəfə Assur mənbələrində rast gəlinir. Sakların mədəniyyəti, dövlət quruluşları, ordunun tamamilə süvarilərdən ibarət olması və tapılan mixi yazılı sənədlərdə türk dilində hələ də yaşayan sözləri işlətmələri onların türkmənşəli olduqlarını sübut edir. Assur qaynaqları onları işquz adlandırır.

Saklar uzun müddət hakimiyyətdə olmuşlar. Şərqdə Çin səddinə, qərbdə Dunay çayına kimi böyük bir ərazini tutub burada imperiya yaratmışlar.

Massagetlər. Yunan müəllifi Strabon yazır: «Şərqdə yaşayan xalqlara massagetlər və saklar deyilirdi».

Massagetlərin e.ə. IX–VII yüzilliklərdə Gilgilçay ilə Dərbənd arasında yaşadığı güman edilir. Onlar iskitlərin (saklar) ardınca Dərbənd keçidini ötüb alban torpaqlarına daxil olmuşlar.

adı ilə bağlıdır. Kaspilər qədim dövrün görkəmli xalqlarından biri olan kassilərin qohumudur. Onlar e.ə. I minilliyin sonunda alban tayfalarına qarışmışlar. Yaşadıkları coğrafi məkan Muğan—Lənkəran ovalığı idi. Kaspilər gəmiçilik sənətinə yaxşı yiyələnmişdilər.

Kaspilər. Əhəmənilər dövlətinin siyasi nüfuzu Qafqaz dağlarına çatdıqda Şimali Azərbaycanda yaşayan tayfalar tarix səhnəsinə çıxdılar. Onların ən görkəmlisi kaspilərdir. Xəzər dənizinin bir adının da Kaspi dənizi olması onların

Manna dövləti
(e.ə. IX—VII əsrlər)

Manna. Manna dövləti müasir Azərbaycanın cənub hissəsində yaranmışdı. Manna dövlətinin bünövrəsi e.ə. I minilliyin başlanğıcında qoyulmuş, e.ə IX yüzilliyin ortalarında isə formalaşmışdır. Mannalılar kuti, lullubi, turukki və su (sub/subar) tayfalarının varisləri sayılır.

Mənbələrdə Manna torpaqlarının Urmiya gölünün şərqindən Xəzər dənizinin cənub-qərbinə kimi yayıldığı aydın şəkildə görünür. Mannalılar yük-

sək əkinçilik mədəniyyətinə yiyələnmişdilər. Assur mənbələrində Urmiya gölü ətrafında çoxlu taxıl anbarlarının olduğu göstərilir.

Mannalılar heyvandarlıq təsərrüfatında da böyük təcrübə qazanmışdılar.

Hökmdar İranzu zamanında isə dövlətin sərhədləri şimalda Araz çayına, cənubda Parsua və Midiya hüduklarına çatırdı. Urmiya gölünün cənub-qərbində yerləşən Gilzan vilayəti də Mannaya tabe olmuşdu.

E.ə. VII əsrin sonuna kimi Manna dövləti Assur ilə ittifaqda qalmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olundu.

Manna dövlətinə hökmdar rəhbərlik edirdi. Hökmdara ağsaqqallar şurası kömək edirdi. Ancaq hər şey, daxili və xarici siyasət tamamilə hökmdarın əlində idi. Dövlət siyasəti daha çox Assura yaxın idi. Ordu hökmdarın sərəncamında idi. Onlar hər b zamanı ox-yay, xəncər, qılınc, nizə, tunc lövhələr tikilmiş əlcəklər, dəbilqələr və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

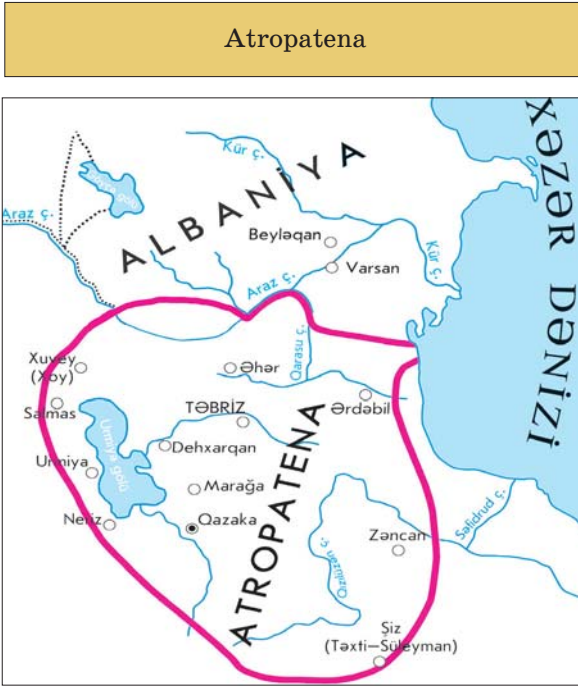
Eramızdan əvvəl II minilliyin axırı — I minilliyin əvvəllərində Zaqros dağları bölgəsində bəzi kiçik vilayətlər yarandı. Gilzan, Zamua, Allabria, Karalla, Buştu, Messi, Surikaş, Gizilbunda, Alateya, Uışdış, Zikirtu, Andia, Subi, Sangibuti, Puluadi və digər vilayətlər vardı. Ancaq onların ən qüdrətli Zama idi. Assurlar tez-tez Gilzan vilayətlərinin sərhədlərini pozur və hücum edirdilər. Urartu eradan əvvəl təqribən IX yüzilliyin axırında Gilzanı tutmuşdur. Zamua öz torpaqlarının sərhədini Urmiya gölündən Kiçik Zab çayına kimi genişləndirmişdir.

Midiya. Madalılar e.ə. I minilliyin əvvəllərində Mannanın cənub-şərq tərəfində məskunlaşmışdılar. Tarixi mənbələr yazır

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin son rübü — VI əsrin ortaları)

ki, Midiya dövlətinin yarandığı dövrlərdə indiki Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaqlarda e.ə. VII yüzilliyin 70-ci illərində İskit padşahlığı hökm sürürdü. Midiyalılar assurlarla apardıqları hərbi döyüşlərdə zəfər çalmış (e.ə. VII yüzilliyin axırı) və xeyli güclənmişdilər. Onlar e.ə. VII əsrin ilk illərində Urartu və İskit padşahlığının torpaqlarını ələ keçirdilər. Bu məğlubiyyətdən sonra saklar Qara dənizin şimal vilayətlərinə (ehtimal) qayıtdılar.

Atropatena. Bəzi tarixçilər Azərbaycanın adının Atropatenanın hökmdarı Atropatın adından yarandığını iddia edirlər. Azərbaycan adı burada yaşamış az tayfasının adı ilə də bağlanılır. «Cami ət-Təvarixin» müəllifi Rəşidəddin ilə təbrizli Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf də Azərbaycan sözünün türkmənşəli olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, azər «hündür yer», bayqan isə «böyüklər» mənasındadır.

Atropatena dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri və rolu

Qədim Azərbaycan tarixi arxeoloji və qədim dövrün müəlliflərinin yazılı mənbələri əsasında öyrənilir. Hər bir xalq müəyyən tarixi ərazidə yaranmışdır. Azərbaycanın qədim əhalisinin məskunlaşdığı ərazi şimalda Dərbənddən, cənubda Zəncan və Qəzvin bölgəsi daxil olmaqla, şərqdə Xəzər dənizinə qədər, qərbdə Tiflis, İrəvan və Urmiya gölünün qərb sahilini əhatə edirdi.

Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna aiddir. Yerli əhaliyə qohum olan etnoslar (kimmer, iskit, sak, hun və səlcuqlar) sonralar buraya gəlmişlər.

Qədim qaynaqlarda Azərbaycanın ilkin formada adı onun cənubu ilə bağlı Atropatena, Aturpatakan, Artabazan, Adirbacan və s. kimi işlənmişdi.

Azərbaycan adının ilkin forması Azərbaycan kimi işlənmişdir. Bu torpağın Atropatena adlanması Midiya satrapı (canişini) Atropatın adı ilə bağlı olmuşdur.

VII əsrdən ərəb mənbələrində bu ərazi Azərbaycan adlanmışdır. Bu ad onun həm şimalına, həm də cənubuna aid edilmişdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bir-birinə qohum olan qədim tayfalar yaşamışdır. Urmiya, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncəçay və başqa ərazilərdə kiçik tayfalar vahid mərkəz ətrafında birləşərək iri tayfa ittifaqı yaratdılar.

Urmiyada Göytəpə, Həsənli, Naxçıvanda II Kültəpə, Şah-taxtı, Oğlanqala, Səderək, Qarabağda Üzərliktəpə, Qaraköpektəpə qədim qala şəhərləri olmuşlar. Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi məhz bu qədim tayfa ittifaqlarından başlayır. Qədim Azərbaycanın geniş ərazilərində kuti, lullubi, su, turukki, gərgər (qarqar), naxç, kəspə və başqa türkmənşəli tayfa ittifaqları mövcud olmuşdur. İran tarixçisi Məmmədəli Tərbiyyət yazır ki, türk tayfaları e.ə. III—I minilliklərdə Azərbaycanın əsas yerli sakinləri olmuşlar. Araz çayının ətrafındakı ərazilərin hökmdarları gərgər tayfasından olmuşlar.

Mənbələrdə e.ə. 836-cı ildə III Salmanasarın qələbə çala-çala Gərgər ölkəsinə gəlib çıxdığı haqqında, e.ə. 716-cı ildə Sarqonun Mannaya hücumu və onun gərgərlərin qala və istehkamlarını ələ keçirdiyi haqqında məlumat vardır.

Qədim dövrün tarixçisi Strabonun verdiyi məlumata görə, Qafqazda yaşayan qədim türk tayfalarından biri qarqarlar olmuşdu.

Gərgərlər zaman keçdikcə Araz çayının sağ və sol sahilində sakin olmuşlar. Gərgər tayfaları ilə qarqarlar etnik kök etibarını ilə bağlıdır. Gərgərlər kuti və lullubilərlə, hətta Mesopotamiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışlar.

E.ə. III—II minilliklərdə iri tayfa ittifaqlarının yaranması, əmək məhsuldarlığının artması, xüsusi mülkiyyətin meydana

gəlməsi ilkin dövlətlərin yaranmasına zəmin yaratmışdı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış Atropatena quldar dövlət idi. Dövləti padşah idarə edirdi. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Padşah, həm də ordunun baş komandanı idi. Bu dövrdə cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini nəslə zadəganlar, varlı quldarlar və dövlət məmurları təşkil edirdi.

Qul əməyindən filiz mədənlərində, kənd təsərrüfatı işlərində, sənətkarlıq emalatxanalarında istifadə edilirdi. Lakin istehsalın bütün sahələrində azad adamların əməyindən daha çox istifadə olunurdu. Onlar dövlətin idarə işlərində, kənd təsərrüfatında, sənətkarlıq və ticarət sahələrində işləyirdilər.

II—III əsrlərdə Atropatenedə quldarlıq quruluşu böhran keçirirdi. Qul əməyi daha özünü doğrultmurdu. Quldarlıq münasibətləri cəmiyyətin inkişafına mane olurdu. Ona görə də qullara natamam azadlıq verilir və onlar istehsal etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər.

Albaniya. Albanlar haqqında ilk məlumatı verən qədim yunan tarixçisi Strabona görə, albanlar iberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Dövlətin qərb sərhədi isə İori olub. Bəzən də Alazan çayı boyunca uzanıb və indiki Gürcüstanın şərq hissəsi də onların hakimiyyətində olub. Dövlətin şimal sərhədi Qafqaz silsilə dağları ilə əhatələnmişdi. Ölkənin cənub sərhədində iberlər yaşayırdılar. Ölkənin cənub sərhədi indiki Talış dağlarına çatırdı.

Müasir tarixşünaslıq da iddia edir ki, albanlar 26 tayfanı öz hakimiyyətləri altında saxlamışlar. Tədqiqatçılar arasında albanların sak mənşəli olması barədə fikirlər var.

Alban tayfa birləşməsi 26 tayfadan yaranmışdır. Strabon yazır: «Onlar bir-birləri ilə çətin ünsiyyətə girirlər». Bu tayfaların hərəsinin öz dili olub. Lakin türk tayfaları daha aparıcı mövqedə olduğuna görə Albaniyada ümumünsiyyət dili türk dili idi. Albanlar Kür çayının orta və aşağı axarında və çayın sol sahilində məskunlaşmışdılar. Çayın sağ sahilində isə kaspi tayfaları yaşayırdılar. Bəzi tarixçilər onları da albanlar sayır. Etnik ayrılıqlar onların qəbir tiplərindən və dəfn adətlərindən aydın olur. Bu

tayfaların yaşadığı ərazilərdə küp qəbirlər, çiy kərpicdən düzəldilmiş abidə məzarlar (sərdabələr), saxsı-təknə qəbirlərlə yanaşı, katakomba adlanan quyu qəbirlər də aşkar edilmişdir. Bu katakombalarda quyu divarının bir hissəsi oyulur və orada ölü ilə avadanlığına görə yer açılır, dəfn bitdikdən sonra məzarın ağzı hörülürdü.

Tarixi məlumatlara əsasən Şimali Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində yaşayan azsaylı udinlərin ata-babaları sayılan utilər

Alazan və Kür çayının qovşağında, leqlər Samur çayının yuxarı axarında, lipinlər Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində, gərgərlər (qarqarlar) Qarabağın düzənlik yerlərində yaşayıblar.

Mənbələrdə e.ə. I yüzillikdə Azərbaycanın şimalında kəngərli və sabir (subar) tayfalarının yaşadığı göstərilir. Onların hun tayfa birləşmələrində iştirak etməsi haqqında fikirlər mövcuddur. Digər tərəfdən Girdiman (Gardman) və hun tayfalarının da alban tayfa birləşməsində iştirakı mülahizə edilir.

Albaniyanın siyasi sərhədlərinin öyrənilməsinin nəticələri göstərir ki, alban dövlətinin ərazi hüdudları 1000 illik bir dövrdə (e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinədək), demək olar, dəyişməmiş, sabit qalmışdır.

Rus tarixçi alimi Kamilla Trever yazır: «... V əsrdə Albaniya çarlığının hüdudları genişlənməmişdi: Kürün sağ sahili də, Xunarakertdən tutmuş Araz çayının Kürə töküldüyü yerə qədər tor-

Albaniya

⊙ — Paytaxt şəhərlər

paqlar, o cümlədən qədim Şakaşen (Sakasena), Utik, Arsax vilayətləri və Paytakaran vilayəti onun ərazisinə daxil olmuşdu».

Eramızın I əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Plini yazır: «Kür çayından başlayaraq, bütün düzənlikdə albanlar, onlardan o yana isə iberlər yaşayırlar... Deməli, albanlar Kürün həm sol, həm də sağ sahilində məskən salmışlar».

E.ə. I–b.e. I əsrində yaşamış qədim yunan coğrafiyaçısı Strabon yazır: «Onların (alban və iber qəbilələri) bərəkətli torpaqları var və buna görə də yaxşı təsərrüfat yarada bilirlər».

Şimal-qərbdə Albaniyanın sərhədi Alazan və İori çaylarının yuxarı axarından keçib, qərbdə, cənub-qərbdə Kür və Xramçayın arasına, daha sonra Debed çayı boyunca Ağstafaçayın yuxarı axarına tərəf və daha sonra cənuba doğru gedir

[Strabon, Plini, Ptolomey]

Strabon qeyd edirdi ki, alban «düzənliklərindəki çaylar və başqa sular bu yerlərin Babilistan və Misir torpaqlarından da yaxşı suvarılmasına imkan verir».

Sənətkarlıq. Albaniya toxuculuq istehsalı ilə şöhrət qazanmışdı. Toxuculuq üçün başlıca xammal yun, kətan, ipək və pambıq sayılırdı. Kür sahillərindəki ucsuz-bucaqsız tut bağları, çəkiliqlər müxtəlif rəngli ipək parçalar hazırlanmasını təmin edirdi. Barama toxumu Çindən gətirilmişdi. Boyaq maddəsi kimi, əsasən, boyaqotundan, qatrandan, eləcə də ağacların yarpaqlarından, köklərindən və meyvələrindən istifadə olunurdu.

[Kalankatlı]

Albaniyada kətan və pambıq parça, ipək hazırlanması haqqında alban müəllifindən başqa ərəb coğrafiyaşünasları İstəxri, İbn Hövqəl Yaqut Həməvi də məlumat verirlər. Məsələn, İstəxri yazır ki, «Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunur. Burada barama qurdlarını heç kimə məxsus olmayan və hər yanda bitən tut ağacının yarpağı ilə

yemləyirlər. Albaniyadan İrana və Xuzistana çoxlu ipək göndərilir».

Albaniyada sənətkarlıq növlərindən biri də dulusçuluq idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif formalı və müxtəlif məqsədlər üçün hazırlanmış çoxlu saxsı əşyalar aşkara çıxarılmışdır. Həmin əşyalar, əsasən, Mingəçevir, Qəbələ, Torpaqqala (Qax), Şəhərgah (Şamaxı), Xucbala (Quba) və İsmayilli rayonlarından tapılmışdır. Dulus kürəsi və ikimərtəbəli dördkünc formada tikilmiş dulus sobaları diqqəti cəlb edir. Alban müəllifi Musa Kalankatlının məlumatına görə, alban dulusçuları «şahlar üçün qablar» hazırlayırdılar. Zərgərlər bu qabları qızıl, gümüş, qiymətli daşlarla bəzəyirdilər.

Dulusçuluq məmulatı əhalinin ancaq aşağı təbəqəsi tərəfindən təsərrüfatda və məişətdə istifadə olunurdu. Ağac və dəri emalı, eləcə də daşyonma sənəti ölkədə yüksək səviyyəyə çatmışdı. Daşyonmadan, əsasən, memarlıqda üzük qaşığı, boyunbağı kimi üstü yazılı, bəzəkli daşların hazırlanmasında, muncuq və dənüyüdənlər düzəldilməsində, şüşə istehsalında (məişətdəki şüşə əşyaların: dolça, bardaq, piyalə, qədəh, qənddan, ətir şüşələri, muncuqlar və s.) istifadə olunurdu.

Arxeoloqlar Amarasda (Ağdam) və Torpaqqalada (Qax) şüşəridən sobalar aşkara çıxarmışlar. Albanlar həm də ağacda və sümükdə naxış salmaq üzrə mahir usta sayılırdılar.

Şəhərlər

Albaniya üçün beynəlxalq ticarət yolları üstündə yaranmış şəhərlər xarakterik idi. Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çola, Beyləqan belə şəhərlərdən idi. Həmin şəhərləri iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri sayılırdı. Onları mənbələrdə «nəhəng» və «şöhrətli» şəhərlər adlandırmışlar.

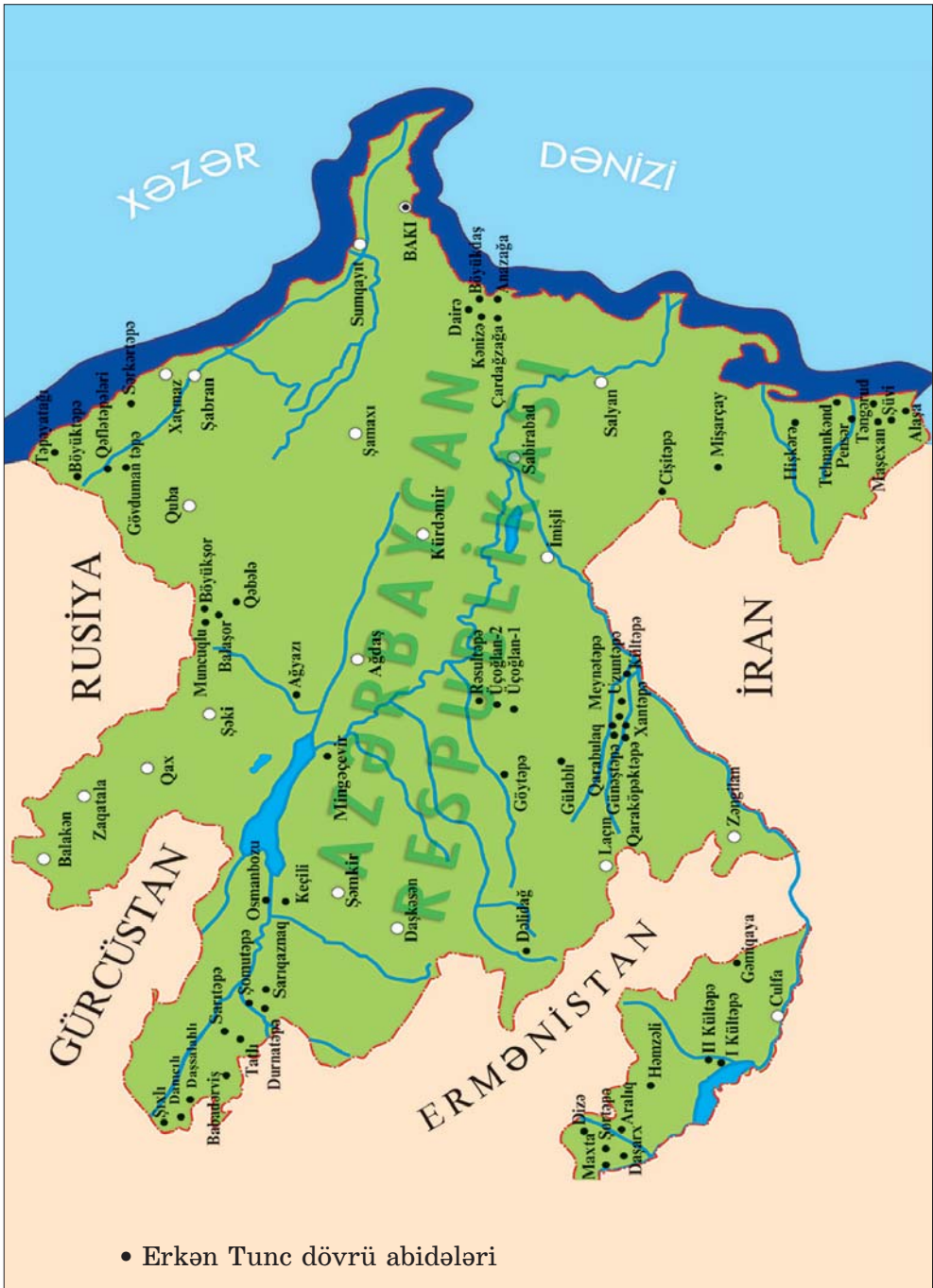
Başqa şəhərlər də vardı ki, bunlar sənətkarlıq məhsulları istehsalı və ticarət mərkəzi sayılsalar da, mühüm ticarət yollarından uzaq və qapalı idi. Şəki, Şəmkir, Girdman, Naxçıvan və başqaları belə şəhərlərdən sayılırdı. Bu şəhərlər həm də hərbi əhə-

miyyətli qalalar hesab olunur, onlarda silahlı qarnizonlar saxlanılırdı.

Üçüncü tip şəhərlər əkinçilik xarakterli idi. Onlar feodal vilayətlərinin inzibati mərkəzləri sayılırdı, ancaq sosial-iqtisadi mənada şəhər deyildi. Gavurqala (Ağdam), Torpaqqala (Qax), Mingəçevir və başqaları bu qəbildəndirlər. İlk iki növə aid olan şəhərlərin ətrafındakı kənd mahallarının əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu.

Həmin dövrlərdə Albaniyada Dərbənd, Çola, Şabran, Şamaxı, Şəki, Qəbələ, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Xalxal, Amaras, Naxçıvan kimi məşhur şəhərlər vardı.

ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ
(E.Ə. IV MİNİLLİYİN 2-ci YARISI — III MİNİLLİYİN SONUNADƏK)

ORTA TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ
(E.Ə. III MİNİLLİYİN SONLARINDAN II MİNİLLİYİN ORTALARINADƏK)

**SON TUNC VƏ İLK DƏMİR DÖVRÜ
ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ
(E.Ə. II MİNİLLİYİN 2-ci YARISI – I MİNİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİ)**

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Bakı, «Elm», 1998.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2008. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2009. Bakı, 2010.
4. Azərbaycan tarixi. AMEA-nın Tarix İnstitutu. III–XI əsrin I rübü. II cild, Bakı, 2007.
5. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Bakı, 1994.
6. **Babayev İ.M., Əhmədov Q.M.** Qəbələ. Bakı, «Elm», 1981.
7. **Bahşaliyev Veli.** Nahçıvan Arxeolojisi: The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul, 1997.
8. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, «Elm», 1960.
9. **Cəfərov Əsədulla.** Quruçay dərəsində. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1990.
10. **Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, «Elm», 2000.
11. **Cəfərzadə İ.M.** Qobustan. «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1973.
12. **Əliyev V.H.** Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 1977.
13. **Əliyev V.H.** Gəmiqaya abidələri. Bakı, 1992.
14. **Əliyev V.H.** Qədim Naxçıvan, Bakı, 1979.
15. **Göyüşov R.B.** Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 1986.
16. **Göyüşov R.B., Martınov A.İ.** SSRİ arxeologiyası, «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1990.
17. **Həbibullayev O.H.** Kültərə arxeoloji qazıntıları, Bakı, 1959.

18. **İsmayılov Q.S.** Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri, Bakı, «Elm», 1981.
19. **Məmmədova Aidə.** Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri. Bakı, 2001.
20. **Məmmədova Fəridə.** Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993
21. **Muradova F.M.** Qobustan Tunc dövründə, Bakı, 1979.
22. **Müseibli Nəcəf.** Gəmiqaya rəsmləri. Bakı, 2002.
23. **Rüstəmov C.N.** Qobustan dünyası, Bakı, 1994.
24. **Səfərov Y.** Qədim Azərbaycan; nə bilirik, Bakı, 1989.
25. **Yusifov Y.** Qədim Şərq tarixi, Bakı, 1993.

Rus dilində

26. Академия наук СССР. Труды Азербайджанской экспедиции. М., 1965, МИА № 125.
27. **Алиев В.Г.** Петроглифы Гемигая. Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана», Баку, 1985.
28. **Пассек Т.С., Латынин Б.А.** Очерк об истории Северного Азербайджана. ИООИА, № 3, 1926.
29. **Таваккул Расулоглы.** Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993.
30. **Мещанинов И.И.** Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана. ИООИА, № 2, Баку, 1926.
31. **Мещанинов И.И.** Циклопические сооружения Закавказья. ИГАИМК, т. XIII, вып. 4–7, 1931.

İtalyan dilində

32. **Anati E.** Cobustan Azerbaijan. Wara Archives Edizioni Del Centro. Italy, 2001.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 6

*Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün
Azərbaycan tarixi fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər:

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev
İlyas Atababa oğlu Babayev
Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov
Aidə Əkbər qızı Məmmədova

Redaktor

Gülər Mehdiyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səbinə Məmmədova, Təhmasib Mehdiyev

Korrektorlar

Natəvan İsmayılova, Ülkər Tağıyeva

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2017-020

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,4. Fiziki çap vərəqi 8,0. Formatı 70x100^{1/16}.
Səhifə sayı 128. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 18113. Pulsuz. Bakı—2018.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!